

Η πόλη και οι προσλήψεις της:

Το περιοδικό ΤΟΠΟΣ πήρε την πρωτοβουλία να απευθυνθεί σε τρεις ειδικούς επιστήμονες του Α.Π.Θ. προκειμένου να καλύψει βιβλιοκριτικά το φάσμα των περιεχομένων του βιβλίου. Συγκεκριμένα προσκάλεσε τον Αν. Καθ. Στ. Ανδρέου για την προϊστορική και πρωτο-ιστορική περίοδο, τον Καθ. Β. Κατσαρό για την περίοδο του Βυζαντίου και Τουρκοκρατίας και τον Επικ. Καθ. Α. Γιακουμακάτο για τη νεότερη ελληνική πόλη. Θέλουμε εδώ να τους ευχαριστήσουμε για την ανταπόκριση.

Η ιστορία της ελληνικής πόλης, Αλέξανδρος - Φ. Λαγόπουλος, Εκδ. Ερμής - "Αρχαιολογία & Τέχνες", 2004, Αθήνα

Στέλιος ΑΝΔΡΕΟΥ*, Βασίλης ΚΑΤΣΑΡΟΣ**, Ανδρέας ΓΙΑΚΟΥΜΑΚΑΤΟΣ***

ΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΠΟΛΕΙΣ ΣΤΟ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟ ΑΙΓΑΙΟ

(Στέλιος Ανδρέου)

Η μελέτη του κτισμένου χώρου στις ποικίλες οργανωτικές του μορφές αποτελεί εκ των πραγμάτων σημείο συνάντησης της γεωγραφίας, της αρχιτεκτονικής, της αρχαιολογίας, της ανθρωπολογίας, της ιστορίας και άλλων κοινωνικών επιστημών. Ο τόμος που επιμελήθηκε ο καθηγητής της πολεοδομίας Α.-Φ. Λαγόπουλος είναι μια από τις ασυνήθιστες, ειδικά στη ελληνική βιβλιογραφία, περιπτώσεις, που υλοποιείται η συνάντηση ερευνητών από διαφορετικούς κλάδους των επιστημών αυτών με αντικείμενο τη διαχρονική εξέταση των τρόπων που οι κοινωνίες, στις γεωγραφικές περιοχές που κατά καιρούς απλώθηκε ο ελληνικός πολιτισμός, οργάνωσαν το χώρο των οικισμών και των πόλεων τους.

Το πρώτο μέρος, με τρεις εργασίες γραμμένες από έναν

αρχιτέκτονα-πολεοδόμο, έναν αρχαιολόγο και έναν γεωγράφο, αποτελεί την θεωρητική εισαγωγή στις συζητήσεις για το χώρο, τους οικισμούς και τις πόλεις. Εκτός των άλλων η ανάγνωσή τους είναι πολύ χρήσιμη γιατί επιτρέπουν τη δημιουργία ενός κριτικού πλαισίου για την τοποθέτηση των εργασιών που ακολουθούν.

Ο Λαγόπουλος ανοίγει τη συζήτηση με ένα χρήσιμο κείμενο, όπου συνοψίζει περιεκτικά και ισορροπημένα τα κύρια σημεία των συζητήσεων που αναπτύχθηκαν στα γνωστικά πεδία της ανθρώπινης οικολογίας, της ανθρώπινης γεωγραφίας και της ανθρωπολογίας και αφορούν στον θεωρητικό προσδιορισμό της έννοιας του οικισμού και της πόλης, στην ερμηνεία των διαδικασιών που οδήγησαν στην δημιουργία πόλεων και στην ανάλυση του χώρου. Ο συγγραφέας υιοθετεί έναν ευέλικτο ορισμό της πόλης που δίνει έμφαση στη θεσμικά κεντρική της λειτουργία μέσα στο δίκτυο των οικισμών αλλά εξειδικεύεται και με μια σειρά

*Στέλιος ΑΝΔΡΕΟΥ, Αναπληρωτής Καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Α.Π.Θ.

**Βασίλης ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Καθηγητής Μεσαιωνικής και Νέας Ελληνικής Φιλολογίας, Τμήμα Φιλολογίας Α.Π.Θ.

***Ανδρέας ΓΙΑΚΟΥΜΑΚΑΤΟΣ, Επίκουρος Καθηγητής Ιστορίας και Θεωρίας της Αρχιτεκτονικής, Α.Π.Θ.

από δημογραφικούς, κοινωνικούς και πολιτικοοικονομικούς προσδιορισμούς ώστε να επισημαίνονται τα σημαντικά ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά του φαινομένου. Ίσως ο ορισμός να γινόταν αναλυτικά χρησιμότερος αν έδινε επίσης έμφαση στην υποκειμενική δράση και την οργάνωση του χώρου. Οι απόψεις που αφορούν στην ερμηνεία της εμφάνισης της πόλεως και στην ανάλυση του χώρου ταξινομούνται ευσύννοπα σε αυτές που κινούνται στο πλαίσιο του αντικειμενισμού και τονίζουν τη σημασία των υλικών συνθηκών και σε αυτές που κινούνται στο πλαίσιο του υποκειμενισμού και αναδεικνύουν τη σημασία των αντιλήψεων και της ιδεολογίας τόσο για τις διαδικασίες της αστικοποίησης όσο και για τις διαδικασίες παραγωγής του χώρου. Ο Α. φαίνεται να προτιμά έναν ενδιάμεσο δρόμο όπου αναγνωρίζεται εξίσου η βαρύτητα των αντικειμενικών συνθηκών όσο και των υποκειμενικών παραγόντων.

Κάποια από τα σημεία που θίγει ο Λαγόπουλος επανέρχονται στο δεύτερο κεφάλαιο όπου ο Χουρμουζιάδης συζητά κριτικά τις θεωρητικές κατευθύνσεις της ανάλυσης του χώρου στην αρχαιολογία και τις εφαρμογές της στη διερεύνηση των προϊστορικών οικισμών. Επισημαίνει ότι οι αρχαιολογικές προσεγγίσεις στο χώρο δεν είναι δυνατόν να αποσυνδεθούν από τους γενικότερους στόχους και τις θεωρητικές παραδοχές που κυριαρχούν κάθε φορά στην αρχαιολογική σκέψη γενικότερα, είτε πρόκειται για την παραδοσιακή αρχαιολογία με τους έντονα ιστορικούς προσανατολισμούς της είτε για τις διαδικαστικές και μεταδιαδικαστικές προσεγγίσεις με τις ανθρωπολογικού χαρακτήρα αναζητήσεις τους. Υιοθετώντας ο ίδιος μια μαρξιστική ανθρωπολογική προσέγγιση υποστηρίζει ότι ο αρχαιολογικός χώρος δεν είναι ουδέτερος αλλά παράγεται κοινωνικά και οριοθετείται κάθε φορά μέσα από τη συγκεκριμένη δράση των ανθρώπων του παρελθόντος και τις υλικές συνθήκες. Θεωρεί ότι οι οικισμοί αποτελούν το κατεξοχήν αντικειμενικό πεδίο για την ανάπτυξη της αρχαιολογικής μελέτης του χώρου και στο μεθοδολογικό επίπεδο, ενώ η μελέτη τους πρέπει να

στηρίζεται στα ποιοτικά και ποσοτικά χαρακτηριστικά των υλικών καταλοίπων που σχετίζονται με τις δραστηριότητες της οργάνωσης και χρήσης του χώρου, τις παραγωγικές δραστηριότητες και τις δράσεις που σχετίζονται με την ιδεολογία. Για λόγους επιστημονικής αντικειμενικότητας αποκλείει από τους παράγοντες παραγωγής του αρχαιολογικού χώρου στοιχεία δομικά, συμβολικά και νοητικά. Δεν είναι όμως σαφές αν δέχεται ότι η μη συνεξέταση αυτών των παραγόντων αποτελεί αδυναμία που στερεί την αρχαιολογία από τη δυνατότητα να προσεγγίσει σημαντικές όψεις της διαδικασίας παραγωγής του χώρου στις κοινωνίες του παρελθόντος.

Το πρώτο μέρος κλείνει με την διαφωτιστική παρουσίαση από τον Billinge των συζητήσεων για την πόλη και την αστικοποίηση που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της ιστορικής γεωγραφίας. Πρόκειται για μια ιδιαίτερα χρήσιμη προσθήκη στην ισχνή ελληνική βιβλιογραφία για τα θέματα αυτά.

Στο εναρκτήριο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους, όπου παρουσιάζονται οι οικισμοί του προϊστορικού Αιγαίου, ο Κωτσάκης εξετάζει τους νεολιθικούς οικισμούς της ηπειρωτικής Ελλάδας (7^η–4^η χιλιετία π. Χ.). Κεντρικό σημείο της συζήτησης, που ακολουθεί μια σαφή ανθρωπολογική κατεύθυνση, είναι η θέση ότι η εμφάνιση των νεολιθικών οικισμών στις περιοχές του Αιγαίου την 7^η χιλιετία, δεν σηματοδοτεί απλά την έναρξη νέων μορφών υλικού πολιτισμού και οικονομικών πρακτικών αλλά συνοδεύεται από νέες ταυτότητες, αντιλήψεις, κανόνες και μηχανισμούς που ρυθμίζουν το νέο είδος κοινωνικής ζωής. Η εξέταση της διάταξης των νεολιθικών οικισμών στο τοπίο δίνει τη δυνατότητα να αξιολογηθεί η σπουδαιότητα των παραγωγικών παραγόντων στη διαμόρφωση των όρων και των χαρακτηριστικών της νεολιθικής κατοίκησης από την 7^η μέχρι το τέλος της 4^{ης} χιλιετίας. Κατά τη συζήτηση της μορφής των νεολιθικών οικισμών, όπως προκύπτει από τις περιορισμένες ανασκαφικές έρευνες κυρίως στη Βόρεια Ελλάδα, το βάρος πέφτει στην ανάδειξη της συμβολικής λειτουργίας του χώρου

του οικισμού. Ο Κ. δείχνει πειστικά τη σημασία που είχαν οι πρακτικές της χρήσης του χώρου, ειδικά στους οικισμούς με τη μορφή του γηλόφου, μέσω της ρύθμισης των εμπειριών των κατοίκων και της συγκρότησης αντιλήψεων που προωθούσαν τη συμβολική οριοθέτηση της κοινότητας, εξασφάλιζαν τη συνοχή της και την παρουσία της, και τόνιζαν την ταυτότητα και τη συνέχεια των επιμέρους νοικοκυριών.

Με τη δεύτερη συμβολή του Χουρμουζιάδη, η συζήτηση περνά από την εξέταση των νεολιθικών οικισμών στην εξέταση της προϊστορικής, η καλύτερα της νεολιθικής κατοικίας. Ο Χ. αναλύει και ερμηνεύει τους παράγοντες που επηρέασαν τις αποφάσεις και τις επιλογές των κατασκευαστών των προϊστορικών κατοικιών, χρησιμοποιώντας το παράδειγμα του Διμηνιού που εξακολουθεί να είναι ο πληρέστερα αναλυμένος νεολιθικός οικισμός στη Ελλάδα. Οι καθοριστικοί αυτοί παράγοντες σχετίζονται, κατά το συγγραφέα, με την οργάνωση του χώρου του οικισμού και της κατοικίας, με τις διαδικασίες προμήθειας της τροφής και με τις διαδικασίες που σχετίζονται με την ερμηνεία του κόσμου, δηλαδή με την ιδεολογία. Με τη σειρά τους οι παράγοντες αυτοί επηρεάζουν τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των κατοικιών, τα είδη των χώρων και τον προσανατολισμό τους. Αντίθετα με τις απόψεις της παραδοσιακής αρχαιολογίας, ο Χ. θεωρεί ότι τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των κατοικιών διαμορφώνονται από τις εκάστοτε κοινωνικές ανάγκες και μπορούν να ερμηνευτούν μόνο σε συνάρτηση με τις ανάγκες αυτές και τις κοινωνικές σχέσεις και τους ρόλους που κάθε φορά αναπτύσσονται μέσα στον οικισμό. Αντίθετα, δε φαίνεται να αναγνωρίζει τη συμβολική σημασία του χώρου στη διαμόρφωση και την αναπαραγωγή των αντιλήψεων και των σχέσεων στο επίπεδο της κατοικίας και της κοινότητας, ένα ζήτημα κεντρικό στην προηγούμενη συμβολή.

Οι οικισμοί της 3^{ης} χιλιετίας π. Χ. (Πρώιμη Εποχή του Χαλκού) στην Κεντρική και Νότια Ηπειρωτική Ελλάδα και στα νησιά του Αιγαίου εξετάζονται από την Κόνσολα και τον Ντούμα αντίστοιχα. Σχεδόν σε όλες τις περιοχές εντοπίζεται ένας μικρός αριθμός

σχετικά μεγαλύτερων σε έκταση οικισμών, (περ. 20-30.000 τ.μ.) που ξεχωρίζουν από τη πλειονότητα των θέσεων. Οι μεγαλύτερες αυτές θέσεις φαίνεται ότι έλεγχαν σε κάποιο βαθμό την πρόσβαση στις πρώτες ύλες, τη θαλάσσια επικοινωνία και τις ανταλλαγές ενώ κάποιες χαρακτηρίζονται από την παρουσία κτιρίων που ακολουθούν συγκεκριμένους αρχιτεκτονικούς τύπους η έχουν συγκριτικά μεγάλο μέγεθος. Η 3^η χιλιετία παραδοσιακά θεωρείται ως μια περίοδος ρήξης με το νεολιθικό παρελθόν στις περιοχές του Αιγαίου. Από τη δεκαετία του '70 και μετά, κάτω από την καταλυτική επιρροή του έργου του C. Renfrew¹, οι μεταβολές κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο περιγράφηκαν με τους όρους του κοινωνικού εξελικτισμού και θεωρήθηκε ότι σηματοδοτούν την εμφάνιση της κοινωνικής βαθμίδας που ο Childe χαρακτήρισε ως «επανάσταση των άστεων» και συνέδεσε με την αρχή του κράτους, αποδίδοντάς της ως έμβλημα την εμφάνιση της Πόλης. Οι δύο συγγραφείς ακολουθούν αυτή την άποψη και χαρακτηρίζουν ως πόλεις ή ως πρωτοαστικούς, τους σημαντικότερους οικισμούς αυτής της περιόδου. Το πρόβλημα με την άποψη αυτή είναι ότι ο χαρακτηρισμός «πρωτοαστικός» δεν αποδίδεται σε οικισμούς με συγκεκριμένη κλίμακα, με συγκεκριμένες μορφές οργάνωσης και χρήσης του χώρου που να συνδέονται πειστικά με θεσμούς οικονομικούς, κοινωνικούς, πολιτικούς και ιδεολογικούς που η εμβέλειά τους να απλώνεται απαραίτητα σε επίπεδο περιφέρειας. Αντίθετα ο χαρακτηρισμός απλά ταξινομεί τους οικισμούς σε μια βαθμίδα κοινωνικής εξέλιξης στη βάση κάποιων κοινωνικοοικονομικών κριτηρίων με γενική ισχύ και ο αστικός τους χαρακτήρας προκύπτει ως ακούσιο αποτέλεσμα της κοινωνικοοικονομικής εξέλιξης. Επιπλέον, οι οικισμοί της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού του Αιγαίου εξισώνονται, με τον τρόπο αυτό, με τους μεγάλους και σύνθετους οικισμούς της 3^{ης} και 2^{ης} χιλ. στη Μέση Ανατολή και με τους αντίστοιχους ανακτορικούς οικισμούς της 2^{ης} χιλιετίας π. Χ. στην Κρήτη και τη Μυκηναϊκή Ελλάδα, όπου η χωρική διατύπωση των θεσμικών ανακατατάξεων είναι σκόπιμα εμφανής, μόνιμη

και αδιαμφισβήτητη. Το αποτέλεσμα είναι να υποβαθμίζεται η ποικιλομορφία των κοινωνικών σχηματισμών και των χωρικών τους διατυπώσεων που μπορούν να ανιχνευτούν στο προϊστορικό Αιγαίο κατά την Εποχή του Χαλκού. Η παρουσία της κοινωνικής δύναμης, είναι αναμφισβήτητη στα αρχαιολογικά στοιχεία της 3^{ης} χιλιετίας που σημειώνουν οι δύο συγγραφείς. Τα ίδια όμως στοιχεία δείχνουν ότι πιθανότερο η δύναμη την εποχή αυτή δεν εδραζόταν σε οργανωτικούς θεσμούς σαν αυτούς που προϋποθέτει η πρώιμη αστικοποίηση αλλά σχετιζόταν με άτομα ή μικρές ομάδες, που προβάλλοντας διαφορετικές αξίες σε κάθε περιοχή, κατόρθωναν να αποκτήσουν κύρος και να ασκήσουν εξουσία με περιορισμένη έκταση και διάρκεια. Εξάλλου, αν ιδωθούν από αυτή την οπτική γωνία οι πολιτισμοί και οι οικισμοί της 3^{ης} χιλιετίας φαίνονται λιγότερο αποκομμένοι από το νεολιθικό παρελθόν τους. Ας σημειωθεί τέλος, ότι ενώ δύσκολα θα μπορούσε να διαφωνήσει κανείς με την άποψη του Ντούμα για τις διαφορετικές διαδικασίες και αξίες που πρέπει να συνδέονται με την ανάδυση της κοινωνικής δύναμης στις διάφορες περιοχές του Αιγαίου, οι ερμηνείες του για τα αίτια και το χαρακτήρα αυτών των διαφορών όπως και οι ερμηνείες του για τις πολιτισμικές ανακατατάξεις που παρατηρούνται στο Αιγαίο τους τελευταίους αιώνες της 3^{ης} χιλ. π.Χ. δεν υποστηρίζονται ικανοποιητικά από τα υπάρχοντα αρχαιολογικά δεδομένα².

Η μελέτη και η ερμηνεία των οικισμών και των ανακτόρων της μινωικής Κρήτης έχουν κάνει μια σημαντική στροφή τα τελευταία χρόνια και αυτό φαίνεται από τη συμβολή της Παλυβού στον παράντα τόμο. Σε μεγάλο βαθμό η στροφή αυτή της μινωικής αρχαιολογίας σχετίζεται με την αποστασιοποίηση των ερευνητών από τις κυρίαρχες ερμηνείες που καθορίζονταν από τις απόψεις της επιβλητικής μορφής του Α. Evans. Είναι χαρακτηριστικό ότι το ανάκτορο που ανασπαριστούσε ο Evans ως αυτοτελές και περίοπτο μνημειακό κτίριο, έδρα ενός ανατολικού τύπου άνακτα, δεν έχει καμία σχέση με αυτό που η Π. περιγράφει εδώ ως συγκρότημα χώρων με πολλαπλές λειτουργίες, διοικητικές,

οικονομικές και τελετουργικές, που σχεδιάστηκε γύρω από την κεντρική αυλή ως «συρραφή αρχιτεκτονικών μορφών που προϋπήρχαν διασκορπισμένες στην πόλη», της οποίας και αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα. Είναι ενδεικτικό άλλωστε για την πρωταρχική λειτουργική και συμβολική σημασία που η σύγχρονη έρευνα αποδίδει στην κεντρική αυλή, η πρόσφατη πρόταση να αντικατασταθεί ο αναχρονιστικός όρος «ανάκτορο» από τον νοηματικά ουδέτερο και περιγραφικά ακριβέστερο όρο «συγκρότημα με αυλές»³. Χωρίς να εγκαταλείπεται πάντως η παραδοσιακή ονομασία, στη συμβολή της Π. τα ανάκτορα μετατρέπονται από κέντρα δύναμης και εξουσίας πάνω στην πόλη σε χώρους διαπραγμάτευσης της κοινωνικής δύναμης μεταξύ των ομάδων που κατοικούν στις πόλεις. Οι ποικίλες τελετουργίες που πραγματοποιούνταν στους υπαίθριους και στεγασμένους χώρους των ανακτόρων συγκροτούσαν το πολιτισμικό πεδίο των διαπραγματεύσεων ενώ οι δρόμοι και οι υπαίθριοι χώροι αποτελούσαν μέσα οργάνωσης της κοινωνικής ζωής στις μινωικές πόλεις και εμπέδωσης των κανόνων της. Η Π. τονίζει επίσης τη λειτουργική και κοινωνικοπολιτική πολυπλοκότητα και τη μεγάλη ποικιλομορφία στην οργάνωση του χώρου που εμφανίζουν οι οικισμοί της ανακτορικής περιόδου (περ. 2000-1300 π. Χ.), παρά τα επαναλαμβανόμενα στοιχεία που χαρακτηρίζουν την ενδοκοινοτική οργάνωση και τον σχεδιασμό των κτιρίων. Τα δημογραφικά δεδομένα των οικισμών που παρουσιάζονται έχουν πρόσφατα αναπροσαρμοστεί προς τα πάνω⁴. Είναι όμως ενδιαφέρον ότι τα μορφολογικά χαρακτηριστικά και η αισθητική των πρώιμων πόλεων της Κρήτης αντιμετωπίζονται εδώ όχι ως επιφαινόμενα κοινωνικοπολιτικών μεταβολών που συνδέονται με την πρώιμη αστικοποίηση στο Αιγαίο αλλά ως προϊόντα ιστορικά προσδιορισμένων κοινωνικών στρατηγικών οι οποίες διαμόρφωσαν ένα συγκεκριμένο αστικό τοπίο μέσα στον φυσικό χώρο του νησιού.

Η συμβολή της Παλυβού πρέπει να διαβαστεί σε συνάρτηση με αυτή του Μπουλώτη για τις παραστάσεις πόλεων στην

Αιγαιακή τέχνη. Όπως είναι γνωστό, η κατανόηση ενός τοπίου γίνεται πληρέστερη με τη συνδρομή των αναπαραστάσεων του. Αυτό γιατί οι κάθε είδους αναπαραστάσεις, ζωγραφικές, λεκτικές κ. ά. δεν είναι απλές απεικονίσεις αλλά συμβάλλουν στη συγκρότηση των ποικίλων σημασιών ενός τοπίου, δομώντας και παρουσιάζοντας, στη βάση συγκεκριμένων αρχών, στάσεων και στόχων, τα επί μέρους στοιχεία του. Ο Μ. εξετάζει και προσεγγίζει εικονολογικά μια μικρή σειρά μικρογραφικών απεικονίσεων οικισμών της 2^{ης} χιλ. π. Χ σε πλακίδια φαγεντιανής, λίθινα και μεταλλικά αγγεία, τοιχογραφίες και σφραγίσματα από θέσεις της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στην Κρήτη, τις Κυκλάδες και την Πελοπόννησο, με κορυφαία παραδείγματα το λεγόμενο «μωσαϊκό της πόλης» από την Κνωσό και την «τοιχογραφία του στόλου» από τη Δυτική Οικία στο Ακρωτήριο της Σαντορίνης. Η υιοθέτηση σε όλες τις περιπτώσεις μινωικών εικονογραφικών προτύπων είναι βέβαιη. Με εξαίρεση ένα σφράγισμα από τα Χανιά, στις υπόλοιπες παραστάσεις οι εικονιζόμενοι οικισμοί εντάσσονται σε αφηγήσεις με διάφορα στιγμιότυπα που είτε σχετίζονται με αυτούς είτε συμβαίνουν στην ύπαιθρό τους. Όπως επισημαίνει ο Μ., που αποφεύγει να πάρει μέρος σε μια άγωνα, με τα σημερινά δεδομένα, συζήτηση για την ταύτιση θέσεων, περιοχών και γεγονότων, η έμφαση στη σπουδαιότητα των οικισμών προκύπτει από το γεγονός ότι αποτελούν τα κατεξοχήν στοιχεία που ορίζουν τον χρόνο και τον χώρο στις αφηγήσεις. Ως προς τους ίδιους τους οικισμούς, σημαντικό συμβολικό στοιχείο που προβάλλουν οι αναπαραστάσεις είναι η χωρική συνοχή των πόλεων, μέσα από τον τονισμό του πυκνά δομημένου ιστού όπου δεν ξεχωρίζουν ανάκτορα ή κάποια άλλα δημόσια κτίρια με εξαίρεση τις πύλες. Ενδιαφέρον όμως έχει η επισήμανση του Μ. για την έμφαση που δίνεται στην ανομοιογένεια που προκύπτει από την λεπτομερειακή απεικόνιση του κάθε οικήματος (της αριστοκρατίας;) και στη με ποικίλα μέσα αναπαράσταση της διαφορετικής ταυτότητας και του χαρακτήρα του κάθε οικισμού. Νομιμοποιείται νομίζω

κάποιος να θεωρήσει, διαφοροποιούμενος κάπως από τον συγγραφέα, ότι οι εικονιστικές αναπαραστάσεις των οικισμών δε φαίνεται να προωθούν κάποια εξιδανικευμένη και απόλυτη έννοια της πόλης και δεν προβάλλουν έναν σταθερό και αυστηρά δομημένο τύπο χωρικής της αναπαράστασης που θα μπορούσε ίσως να εξυπηρετεί μια ισχυρή κεντρική εξουσία. Νομίζω ότι την εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα αποτελεί το σφράγισμα από τα Χανιά, μάλλον από χρυσό σφραγιστικό δαχτυλίδι, όπου κυριαρχούν η συμμετρικότητα στην απεικόνιση των κύριων οικοδομικών στοιχείων της πόλης και η εξουσιαστική ανδρική μορφή στην κορυφή της. Άραγε η αναπαράσταση αυτή αποτελεί ένδειξη για μια αλλαγή στις πολιτικές δομές της Κρήτης και στο συμβολισμό τους κατά την ύστερη Νεοανακτορική περίοδο (1600-1500 π. Χ.), όπως έχει υποστηριχτεί πρόσφατα ή μήπως πρόκειται για ένδειξη ταυτόχρονης ύπαρξης ανταγωνιστικών πολιτικών δομών που συνδέονταν με διαφορετικές τάσεις στη χρήση του συμβολισμού της πόλης;

Οι προσανατολισμοί της Μυκηναϊκής αρχαιολογίας περιόρισαν την ανασκαφική έρευνα στην αποκάλυψη των ανακτορικών πυρήνων στα πιο διάσημα ανακτορικά κέντρα ενώ ελάχιστο ενδιαφέρον υπήρξε για την ευρύτερη αποκάλυψη των οικισμών που περιέβαλαν τα ανάκτορα και ακόμη λιγότερο για τη συστηματική διερεύνηση των υπολοίπων θέσεων όπου κατοικούσε το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού των μυκηναϊκών πρώιμων κρατών (1400-1200 π.Χ.). Τα προβλήματα αυτά δυσκολεύουν πολύ, όπως αναφέρει και ο Ιακωβίδης στον παρόντα τόμο, τη συζήτηση και την ερμηνεία της μορφής και της οργάνωσης των οικισμών της Μυκηναϊκής ανακτορικής περιόδου και τη σύγκριση με την οικιστική οργάνωση της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στην Κρήτη, όπου τα δεδομένα είναι πολύ πλουσιότερα. Κάποιες σημαντικές διαφορές ωστόσο, όπως η σαφής διάκριση μεταξύ ανακτορικού συγκροτήματος και οικισμού, η περιορισμένη οικιστική ποικιλομορφία, η περιορισμένες ενδείξεις πολεοδομικού σχεδιασμού εκτός των κυριότερων οικισμών,

πρέπει να σχετίζονται με τις συγκεκριμένες πολιτικοκοινωνικές δομές των Μυκηναϊκών κρατών και τη μεγαλύτερη συγκέντρωση της δύναμης και της εξουσίας που τις χαρακτήριζαν. Νομίζω όμως ότι οι πληροφορίες από τις συστηματικές επιφανειακές έρευνες των τελευταίων ετών σε συνδυασμό με την επανεξέταση των πινακίδων της Γραμμικής Β και τις πρόσφατες ανασκαφές στα Νιχώρια και το Διμήνι μετριάζουν την κατηγορηματικότητα της διαπίστωσης του Ιακωβίδη ότι «Όσο ποικίλοι, ανεπαρκείς και ασαφείς και αν είναι οι ορισμοί που έχουν προταθεί για την πόλη ...δεν φαίνονται να αντιστοιχούν σε όσα γνωρίζουμε για τη μυκηναϊκή περίοδο...».

Οι ανακατατάξεις στη μελέτη της περιόδου των «Σκοτεινών Χρόνων» (1100-700 π. Χ.) σε επίπεδο προσέγγισης και ερμηνείας του υλικού πολιτισμού και σε επίπεδο δεδομένων από ανασκαφές και έρευνες επιφανείας ήταν τις τελευταίες δεκαετίες ριζικές και εντυπωσιακές. Στο τελευταίο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους η Κούρου περιγράφει με λεπτομέρεια την τεράστια ποικιλομορφία που εμφανίζουν στο χώρο και στο χρόνο τα σχήματα της κατοίκησης μετά την κατάρρευση των ανακτορικών κοινωνιών της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Η εντυπωσιακή ποικιλότητα στη διάταξη της κατοίκησης χαρακτηρίζει τόσο τις διαβημισμένες κοινωνίες του 10^{ου} και 9^{ου} αι. π. Χ. και όσο και τις ιδεολογικές ανακατατάξεις που συνοδεύουν την ανάδυση της πόλης-κράτους κατά τον 8^ο αι. π.Χ. Η δυσκολία βρίσκεται στην ανίχνευση των παραγόντων που είναι κάθε φορά υπεύθυνοι για την πολιτισμική ποικιλότητα στην οργάνωση του χώρου και στη σύνδεση του σημαντικού όγκου των νέων εμπειρικών δεδομένων που αφορούν στις μεταβολές της κατοίκησης με τις σύνθετες διαδικασίες που μεταμόρφωσαν τις κοινωνίες των «Σκοτεινών Χρόνων» στις πόλεις-κράτη της αρχαϊκής περιόδου.

Είναι αλήθεια ότι η συλλογή των εργασιών που συζητήθηκε παραπάνω δεν αποφεύγει την εγγενή αδυναμία των συλλογικών έργων, που είναι η ανομοιογένεια στον τρόπο προσέγγισης και παρουσίασης των ποικίλων ζητημάτων που αφορούν στους

προϊστορικούς οικισμούς του Αιγαίου. Ωστόσο, η έμφαση στο εξαιρετικά σημαντικό ζήτημα της οργάνωσης και χρήσης του χώρου στο προϊστορικό Αιγαίο και ειδικότερα, η έμφαση στη συζήτηση ζητημάτων που αφορούν στην εμφάνιση και τα χαρακτηριστικά των πρώιμων πόλεων κατά την προϊστορική περίοδο στην περιοχή συμπληρώνει ένα σημαντικό κενό στην ελληνική βιβλιογραφία και δεν έχω καμία αμφιβολία ότι οι εργασίες που περιέχονται εδώ θα αποτελέσουν για πολλά χρόνια σημεία αναφοράς και χρήσιμα βοηθήματα για την εκπαίδευση των φοιτητών και την ενημέρωση των μη ειδικών.

Σημειώσεις

- ¹ Renfrew, C. (1972) *The Emergence of Civilization: The Cyclades and the Aegean in the 3rd Millennium B. C.* London: Methuen
- ² Για μια πρόσφατη ερμηνευτική συζήτηση των δεδομένων της 3^{ης} χιλ. βλ. Broodbank, C. (2000) *An Island Archaeology of the Early Cyclades*. Cambridge: Cambridge University Press
- ³ Driessen, J. (2003) The court compounds of Minoan Crete. Royal palaces or ceremonial centers? *Athena Review*, 3 (3), 57-61
- ⁴ Whitelaw, T. (2001) From sites to communities: Defining the human dimensions of Minoan urbanism. In *Urbanism in the Aegean Bronze Age*, ed. K. Branigan. Sheffield Studies in Aegean Archaeology. Sheffield

Η ΠΟΛΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ (Βασίλης Κατσαρός)

Στη θαυμαστή διαδρομή των 7.000 ετών της διαχρονικής εξέλιξης της ελληνικής πόλης το IV μέρος του βιβλίου αφιερώνεται α) στη βυζαντινή και β) στην ελληνική πόλη της Τουρκοκρατίας.

Στη Βυζαντινή πόλη αναφέρονται τα κεφ. Κ-ΚΒ', τρία

ουσιαστικά κεφάλαια για την κατανόηση της λειτουργίας του ανατολικού μοντέλου ανάπτυξης της βυζαντινής πόλης, κυρίως από τη μεσοβυζαντινή εποχή και αργότερα, αφού η πρώιμη βυζαντινή πόλη ακολουθεί εν πολλοίς το μοντέλο ανάπτυξης της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου.

1. Η «πρώιμη βυζαντινή και μεσοβυζαντινή πόλη» (κεφ. Κ') είναι το αντικείμενο μελέτης του καθηγ. Ν. Κ. Μουτσόπουλου, ειδικού με πλούσια εμπειρία και γνώση του θέματος. Ο καθηγ. Ν. Κ. Μουτσόπουλος με αυστηρή μέθοδο συνθέτει το κεφάλαιο αυτό με μια εκπληκτική πυκνότητα του διαθέσιμου υλικού αλλά και με διαλογική αντίστιξη των ιστορικών μαρτυριών και της ιστορικής γεωγραφίας με τα πραγματικά αρχαιολογικά δεδομένα. Προτάσσεται ένα γενικό ιστορικό προσήμιο, στο οποίο τονίζεται η σημασία των μεταλλαγών στη Βαλκανική και των επιδρομών διαφόρων φυλών που επηρέασαν αρνητικά την εξέλιξη των αρχαίων πόλεων και συνέβαλαν σε μετατροπές που αυτές γνώρισαν στη διαχρονική τους πορεία.

Η επιβίωση της αρχαίας ονομασίας των πόλεων στην ίδια θέση ή με μετατοπίσεις στο χώρο και κάποτε με αλλαγμένη ονομασία συγκροτούν το πλέγμα της αρχαίας οργάνωσης των πόλεων του βαλκανικού χώρου, το οποίο συμπληρώνουν οι Ρωμαίοι, ιδρύοντας νέες πόλεις στρατιωτικής σημασίας με χαρακτηριστικά γνωρίσματα το τετράγωνο ή ορθογώνιο σχήμα και την τετραμερή διαίρεση. Οι καταστροφές που επέφεραν οι επιδρομές των Βησιγόθων, των Ούννων και των Οστρογόθων στις πόλεις της Βαλκανικής ανέκοψαν την ομαλή ανάπτυξη των αστικών κέντρων και συνέβαλαν στο να εγκαταλειφθεί κάθε προσπάθεια για τη συντήρηση των δημοσίων κτηρίων των πόλεων. Τα υλικά κατασκευής τους αφαιρούνται, για να χρησιμοποιηθούν σε άλλες πρακτικές και πρόχειρες κατασκευές. Ο σεβασμός προς τα αρχαία κτήρια εκλείπει.

Κατά την εποχή του Ιουστινιανού Α' καταβάλλεται προσπάθεια από την κεντρική εξουσία να ανακαινισθεί ο βασικός εξοπλισμός

των κτηρίων που συγκροτούν τον πυρήνα της παλαιοχριστιανικής πλέον πόλης· τίποτα όμως δεν συγκρατεί τη δρομολογημένη μετάβαση από το αρχέτυπο μοντέλο της αρχαίας πόλης στο νέο πρότυπο της πόλης-κάστρο που αναπτύσσεται σε ολόκληρη την μεσοβυζαντινή εποχή. Το επίπεδο ανάπτυξης της πόλης αντικαθίσταται από το επικλινές έδαφος των λόφων πάνω στους οποίους προτιμάται η ανάπτυξη της οχυρωμένης οικιστικής οργάνωσης από την οποία απουσιάζει ο κεντρικός σχεδιασμός και μικραίνουν τα μεγέθη, διακρίνονται ωστόσο στοιχεία για τις βασικές λειτουργίες, όπως η αγορά και η ανάπτυξη ενός κεντρικού άξονα που συγκέντρωνε τις εμπορικές δραστηριότητες.

Ο καθηγ. Ν. Κ. Μουτσόπουλος αναφέρεται επίσης στα μεγέθη του πληθυσμού της Ανατολής και των Βαλκανίων κατά τον 4^ο και 5^ο μ.Χ. αι., στις αυξομειώσεις του σε διάφορες ιστορικές περιόδους, και παραθέτει δειγματοληπτικά δημογραφικά στοιχεία από τον 4^ο και εξής αι. για την Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη. Με βάση τις έρευνες του G. Dagron, απαριθμεί τις πόλεις κάθε επαρχίας της Βαλκανικής και του Ιλλυρικού πριν από την εποχή των σλαβικών επιδρομών και σημειώνει τις προσπάθειες του Ιουστινιανού για την οχύρωσή τους.

Η εικόνα της εσωτερικής οργάνωσης μιας παλαιοχριστιανικής πόλης (ως την εποχή που οι επιδρομές, οι σεισμοί και οι επιδημικές αρρώστιες διαλύουν τη δομή της) εξαρτάται από τη λειτουργία της ως κάστρου (*castellum*), πολιχνίου (*oppidum*), καταφυγίου (*refugium*) ή οχυρού χωριού (*vicus ruralis*) τα οποία αιχνηεύονται στην περιοχή της Βαλκανικής από τον 4^ο ως τον 6^ο αι. Οι οχυρωμένοι οικισμοί μεταπλάθουν την έννοια των *civitates* σε πόλεις-κάστρα με ποικίλες ονομασίες αμυντικού χαρακτήρα (*castellum*, *Kale*, *Hissar*, *Varoš*, *grad*, *burg*) και επιλεγμένες θέσεις για την ίδρυσή τους.

Την εποχή των λεγομένων «σκοτεινών χρόνων» ή του «χάσματος της μεγάλης σιγής» διαδέχεται η αναγέννηση των πόλεων κατά τον 9^ο αι., όταν παρατηρείται ανοικοδόμηση και ενίσχυση των

πόλεων στη Θράκη και στη Μακεδονία, αλλά και στον Ελλαδικό χώρο. Παράλληλα δυναμώνουν οι εμπορικές λειτουργίες μιας αστικού τύπου ανάπτυξης της αγοράς με παμποίκια επαγγέλματα που ευνοούν την ανέγερση βυζαντινών σπιτιών που εντάσσονται στον αστικό σχεδιασμό των πόλεων. Ένα μεγάλο πλέγμα πόλεων απλώνεται στη Βουλγαρία, στη Θράκη και στη Δυτική Μακεδονία, καθώς το Βυζάντιο ανοίγει τα όρια της παλαιάς κυριαρχίας του σε περιοχές που πρόσκαιρα αυτή αμφισβητήθηκε. Ο 11^{ος} και ο 12^{ος} αι. ευνοεί ιδιαίτερα την ανάπτυξη των Ελλαδικών πόλεων, καθώς η επιχείρηση του εκβυζαντινισμού του ελλαδικού χώρου που ολοκληρώνεται με το πρόγραμμα του Βασιλείου Β', επιτρέπει την απρόσκοπτη λειτουργία των παλαιότερων αστικών κέντρων και τη δημιουργία νέων οικισμών και σχυρών θέσεων τόσο στην Πελοπόννησο όσο και στη Στερεά.

Η συνοπτική και περιεκτική πραγμάτευση του θέματος ολοκληρώνεται με αναφορά στις περίφημες «εκφράσεις» πόλεων, δηλ. τις περιγραφές που διαθέτουμε από τις βυζαντινές πηγές, καθώς και από τις βασικές προϋποθέσεις που συνιστούν τα Στρατηγικά ή Τακτικά κείμενα της Βυζαντινής γραμματείας για την εξασφάλιση της βιωσιμότητας των βυζαντινών καστρουπόλεων. Το κείμενο κλείνει με 94 βιβλιογραφικές σημειώσεις και την παράθεση 40 σχεδίων και φωτογραφιών που υπομνηματίζουν με παραστατικό τρόπο τη μεστή και κατατοπιστική πραγματεία του πρώτου και βασικού κεφαλαίου για τη βυζαντινή πόλη.

2. Στο επόμενο (ΚΑ') κεφάλαιο, που επιγράφεται «Η ύστερη βυζαντινή πόλη», η βυζαντινολόγος ιστορικός Τόνια Κιουσσοπούλου συμπληρώνει τη εικόνα της βυζαντινής πόλης με βάση τις πολιτικές κοινωνικές και οικονομικές προϋποθέσεις λειτουργίας του αστικού φαινομένου της παλαιολόγειας περιόδου του Βυζαντίου. Οι πολιτικές αλλαγές ύστερα από την ανάκτηση της βυζαντινής πρωτεύουσας (1261) και η διοικητική οργάνωση των αυτονομημένων περιοχών του Βυζαντίου δημιουργούν νέες συνθήκες για τη λειτουργία των μεγάλων αστικών κέντρων (όπως π.χ. τα Ιωάννινα, ή η Μονεμβασία) στις οποίες παρατηρείται

καθαρά μια νέα πυραμιδική κοινωνική διαστρωμάτωση (άρχοντες, μέση, τρίτη μοίρα) που ανάλογα με τις συνεργασίες διαμορφώνει νέα δεδομένα στη συγκρότηση και εξέλιξη των πόλεων.

Τα μεγάλα αστικά κέντρα της εποχής του Θρακικού, Μακεδονικού, Ηπειρωτικού αλλά και του Πελοποννησιακού χώρου μας παρέχουν μια καθαρή εικόνα για την οργάνωση της πόλης ως κάστρου και εμπορείου με περισσότερο φροντισμένη την αμυντική διάσταση και σχεδόν χωρίς σχεδιασμό των εμπορικών συνοικιών. Ωστόσο, η ύπαρξη κοινωνικής ζωής στην πόλη επιβάλλει ορισμένες σταθερές στην οργάνωση του χώρου, όπως διαπιστώνεται τόσο από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα όσο και από την περιγραφή των πηγών ή την ανάλυση ορισμένων οπτικών δεδομένων που διαθέτουμε από απεικονίσεις δημόσιων εκδηλώσεων (όπως π.χ. η σπουδαία τοιχογραφία στη Βλαχέρνα της Άρτας). Η ανάγκη μιας δημόσιας κοινωνικής εκδήλωσης λατρευτικού ή και εμπορικού τύπου οδήγησε στη διαμόρφωση της μεγάλης πλατείας-αγοράς, που λειτουργεί ως δημόσιος κοινωνικός χώρος, απαραίτητος για την ανάπτυξη της οποίας κοινωνικής ζωής στον ιστό της πόλης. Με κέντρα τους ενοριακούς ναούς το μοντέλο του ζωτικού αυτού κοινωνικού χώρου χρησιμεύει στην οργάνωση των συνοικιών, όπου η πλατεία εξυπηρετεί τις κοινωνικές λατρευτικές και ψυχαγωγικού τύπου εκδηλώσεις, ως πιο ευπρεπής και φροντισμένος δημόσιος χώρος του συνοικισμού αλλά και ως παράγοντας για την ανάπτυξη της οικονομικής ζωής των κατοίκων. Τέτοια παραδείγματα ανιχνεύει κανείς σε πολλά ακμαία αστικού τύπου κέντρα της εποχής. Ο Μυστράς με την πιο ζωντανή μνημειακή ανέπαφη παρουσία του προσφέρεται για τη διάκριση του δημόσιου και ιδιωτικού χώρου σε μια περιτοιχισμένη καστρουπολιτεία που μπορεί κανείς ακόμη και σήμερα να διακρίνει τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που διαφοροποιούν το δημόσιο από τον ιδιωτικό χώρο αλλά και κατ' επέκταση την οικονομική και κοινωνική θέση των τάξεων μέσα στην ίδια «σώτεια κιβωτό» της πόλης. Το κεφάλαιο

τεκμηριώνεται με 20 βιβλιογραφικές σημειώσεις και συνοδεύεται από 5 πίνακες.

3. Το επόμενο κεφάλαιο (κεφ.ΚΒ'), που επιγράφεται «Ο θρησκευτικός συμβολισμός της βυζαντινής πόλης», οφείλεται στη διεισδυτική γραφή του καθηγ. Αλέξανδρου Λαγόπουλου και κλείνει τον κύκλο του θέματος «βυζαντινή πόλη». Ο συγγραφέας υπεισέρχεται σε ιδεολογικά ζητήματα που επηρέασαν τη διαμόρφωση του βυζαντινού οικισμού. Πυρήνας αυτών των ιδεών και αφετηρία για τη δημιουργία του κλειστού κόσμου της βυζαντινής πόλης είναι ο συμβολισμός του χριστιανικού ναού. Ο οίκος του Θεού λειτουργεί ως συνδετική κλίμακα ανάμεσα στον νοητό και τον υπερβατικό κόσμο, ενώνει τους δύο κόσμους με την τοποθέτηση των αξόνων και τους γεωμετρικούς όγκους του αλλά και με τη βαθμιαία συμβολική διαμόρφωση του εικονογραφικού προγράμματος του εσωτερικού, όπου η ανάταση του γήινου ανθρώπου τον κάνει να μετεωρίζεται στους χώρους της «άνω Ιερουσαλήμ» του ουρανού, του κυκλικού και σφαιρικού θόλου που δεσπόζει στο σύστημα της σκεπής της κοσμικής «κάτω Ιερουσαλήμ». Η υιοθέτηση του σχήματος του σταυρού στη ναοδομία της Δύσης στο Βυζάντιο γνωρίζει μια ουσιαστική μεταβολή που εντάσσει το σχήμα του σταυρού στον τύπο του εγγεγραμμένου σταυρού με τρούλο, ο οποίος σηματοδοτεί το κέντρο, τον ομφαλό του κόσμου, την επίγεια Ιερουσαλήμ. Οι επιφάνειες πάνω στις οποίες αναπτύσσεται ο διάκοσμος, καθώς εντάσσονται στα κατώτερα ή τα ανώτερα μέρη του ναού, συμβολίζουν τη βαθμιαία μετάβαση από τη γη στον ουρανό, την ουράνια Ιερουσαλήμ. Οι συμβολισμοί του σταυρού και του ομφαλίου στη ναοδομία της Ανατολής, που αντιστοιχούν με το σταυρό και τον λαβύρινθο (της Δυτικής ναοδομίας) οδηγούν σε μια και μόνο διαπίστωση: στη συνύπαρξη εντός του ναού του θεολογικού και κοσμολογικού προβλήματος του φιλοσοφημένου-θρησκευμένου ανθρώπου. Το κοσμογράμμα που συμβολίζει την κάτω και άνω Ιερουσαλήμ αποτέλεσε πρότυπη ιδέα για την ανάπτυξη του σχεδιασμού μιας βυζαντινής

πόλης. Τυπικό παράδειγμα αποτελεί ο ασπικός σχεδιασμός της Κωνσταντινούπολης, της Νέας Ιερουσαλήμ στην ιδεολογία του βυζαντινού κόσμου.

Η ίδρυση και ο σχεδιασμός της επτάλοφης πόλης (που από την άποψη της πολιτικής θεωρίας συνδέεται με τη Ρώμη, ως Νέα Ρώμη, και από άποψη θρησκευτικής ιδεολογίας συνδέεται με την επτάλοφη Ιερουσαλήμ, ως Νέα Ιερουσαλήμ) βυθίζεται στις παραδόσεις των υπερφυσικών επιδράσεων πάνω στις επιλογές και τις προτιμήσεις του αυτοκράτορα που της έδωσε το όνομά του. Το κέντρο της πόλης ήταν το forum, όπου δέσποζε στύλος από πορφυρίτη στην κορυφή του οποίου ήταν τοποθετημένο το άγαλμα του αυτοκράτορα-ήλιου. Ανάλογο ήταν το forum του Μ. Θεοδοσίου. Κεντρικός άξονας της πόλης ήταν η λεωφόρος Μέση, ο κοσμικός άξονας που διέρχεται από τον ομφαλό του σύμπαντος, ένωνε τη Χρυσή πύλη του χερσαίου τείχους της πόλης με το τετράσπο του Αυγουστεώνος, όπου ο ιππόδρομος, το παλάτι και η Αγία Σοφία. Με μια τέτοια διάταξη του χώρου, που έχει πεδία αναφοράς τη Χριστιανική Ρώμη και την Ιερουσαλήμ, δεν αφήνει περιθώρια αμφιβολιών ότι ο Μ. Κωνσταντίνος «εφάρμοσε και στις δύο πόλεις (Ρώμη-Κωνσταντινούπολη) το αρχέτυπο της Ουράνιας Ιερουσαλήμ», θέτοντας σε άμεση εφαρμογή την πολιτική θεωρία που από τις ρωμαϊκές της ρίζες (λατρεία του αυτοκράτορα ως θεού ήλιου) αναπτύχθηκε σε όλη τη διάρκεια του βυζαντινού κράτους. Ο αυτοκράτορας είναι η κορυφή μιας ιεραρχίας που επιβλέπει και ελέγχει όλες τις εκφάνσεις του κοινωνικού, οικονομικού και θρησκευτικού βίου των βυζαντινών. Την πρωτότυπη θεωρητική προσέγγιση συνοδεύουν 17 βιβλιογραφικές σημειώσεις και 10 εικόνες φωτογραφιών και σχεδίων που συμβάλλουν στην κατανόηση του κειμένου.

Στη β' ενότητα του κεφ. IV, που τιτλοφορείται «Η ελληνική πόλη της Τουρκοκρατίας», καταβάλλεται προσπάθεια να αναπαρασταθεί το ιστορικό πλαίσιο και να ανιχνευθούν οι συνθήκες (μετακίνηση πληθυσμού, κοινωνικές και οικονομικές προϋποθέσεις) που

διαμορφώνουν το χωρικό μοντέλο των πρώτων μεταβυζαντινών αιώνων στη Μ. Ασία και τα Βαλκάνια.

4. Στο κεφ. ΚΓ' («Οι επιπτώσεις της τουρκικής κατάκτησης στις πόλεις της Μ. Ασίας και της Βαλκανικής») ο καθηγ. Ν.Κ. Μουτσόπουλος ξαναπιάνει τη σκυτάλη για να μας ξαναγήσει στα οικιστικά δεδομένα του Μικρασιατικού χώρου και των Βαλκανίων μετά την τουρκική εγκατάσταση. Προηγείται η περιγραφή του ιστορικού πλαισίου από την Σελτζουκική κατάκτηση του 11^{ου} αι. έως την οσμανική ολοκλήρωση του τον 14^ο αι., όπου ο αναγνώστης παρακολουθεί το φαινόμενο της επιβίωσης των αρχαίων πόλεων στη Μ. Ασία και την Σελτζουκική διείσδυση στο χώρο της κυριαρχίας των Βυζαντινών. Έπονται περιγραφές ονομάτων πόλεων από περιηγητές ή βυζαντινές πηγές στο πλέγμα των γνωστών βυζαντινών κέντρων που ανέπτυξαν το εμπόριο και ήκμασαν οι πολυάνθρωπες και πλούσιες πόλεις όπως η Έδεσσα (Urfa), η Απάλεια ή το Ικόνιο (Konya) στην Ανατολία και η Προύσα στη Βιθυνία. Από την άλλη πλευρά ένας σημαντικός αριθμός πόλεων που καταστράφηκαν από τον 11^ο ως τον 13^ο αι. αποδυνάμωσαν τη Μ. Ασία και βαθμιαία υπέσκαψαν την οικονομική και στρατιωτική αντοχή της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η εγκατάλειψη των εύφορων γαιών από τη μάστιγα των επιδρομών που σκόρπισε τον τρόπο στους κατοίκους επέφερε μια κατάσταση ερημίας στην άλλοτε σφύζουσα από ζωή βυζαντινή επαρχία. Ανυπεράσπιστοι οι κάτοικοι υπέστησαν τις σφαγές και τον αναγκαστικό εξισλαμισμό, ώστε η σφριγηλή παρουσία του ελληνικού στοιχείου να συρρικνωθεί αριθμητικά και να γνωρίσει την αιχμαλωσία.

Η αποδυνάμωση του ελληνισμού επιτείνεται κατά τους 14^ο και 15^ο αιώνες, όταν η ορμητική οσμανική λαίλαπα σφαγιάζει και λεηλατεί την επαρχία της Καρίας, Λυκίας και Μυσίας και εισβάλλει στη Βιθυνία, όπου εγκαθίσταται στην Προύσα και επεκτείνει την κυριαρχία της στην άλλοτε κραταιά βυζαντινή Νίκαια και την περιοχή της. Το 1392, όταν ο Μανουήλ Παλαιολόγος συμμαχεί με τον σουλτάνο Βαγιαζίτ Α', για να κατακτήσει τη Φιλαδέλφεια,

έχει την ευκαιρία να δει με τα μάτια του την καταστροφή που συντελέστηκε από το φανατισμό των Τούρκων στους ελληνικούς πληθυσμούς και την ολοκληρωτική κατάκτηση των πόλεών τους. Οι ελληνικοί πληθυσμοί σύρθηκαν στην αιχμαλωσία, τα άλλοτε λαμπρά οικονομικά κέντρα μεταβλήθηκαν σε ρημαγμένα χωριά και οι κάτοικοι, όσοι γλίτωσαν από τη λαίλαπα των Τούρκων, μετακινήθηκαν σε χριστιανικές γειτονικές περιοχές, όπως η Αρμενία και η Γεωργία ή στα γειτονικά νησιά του Αιγαίου. Λίγοι απόμειναν σε απρόσπετες περιοχές όπως η Καππαδοκία ή σε κέντρα που παρείχαν στοιχειώδεις συνθήκες ασφάλειας και ευνοούσαν την ανάπτυξη εμπορικών δραστηριοτήτων.

«Η Τουρκική κατάκτηση του βαλκανικού χώρου» αποτελεί το β' μέρος της συνοπτικής παρουσίασης του θέματος. Ο συγγραφέας παρακολουθεί συστηματικά την έναρξη της τουρκικής διείσδυσης στα Βαλκάνια κατά τον 14^ο και 15^ο αι. από την περιοχή της Θράκης και δια της Μακεδονίας στην Ήπειρο και στην Αλβανία. Η γνωριμία του εσωτερικού από τις δυνάμεις των Τούρκων και η διαπίστωση της αδυναμίας των Βυζαντινών να αντισταθούν παροτρύνει τους Οθωμανούς στο να εκδιώξουν τις βυζαντινές φρουρές από τις πόλεις και να εγκαθίστανται μόνιμα στα κέντρα της βαλκανικής από την Αδριανούπολη και τη Φιλιππούπολη ως την Πρίλαπο και το Μοναστήρι και σε ελάχιστα χρόνια να εξουσιάζει ολόκληρη τη Βουλγαρία. Στο β' μισό του 14^{ου} αι. ένα ένα τα μεγαλύτερα κέντρα της Θράκης, της Ανατολικής, Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας πέφτουν στα χέρια των Τούρκων, που απλώνουν την κυριαρχία τους ως τη Σερβία και την Ουγγαρία. Αλλά και η κεντρική Ελλάδα και η Πελοπόννησος γνωρίζει την τουρκική κατακτητική ορμή. Η Θεσσαλονίκη γνωρίζει δύο φορές την τουρκική κυριαρχία, που ανακόπτει την επέλασή της από την απρόσμενη εμφάνιση του αρχηγού των Μογγόλων Ταμερλάνου (1402), όταν ο τουρκικός στρατός αποσύρεται από τη Βαλκανική για να αντιμετωπίσει τις ορδές των Μογγόλων στην Άγκυρα και να γνωρίσει τη συντριβή. Ύστερα από ένα διάστημα ύφεσης οι Οθωμανοί θα επανέλθουν, στα χρόνια του σουλτάνου Μουράτ Β'

και Μωάμεθ Β', στο καταστροφικό έργο τους στην Πελοπόννησο, στη Σερβία και την Αλβανία, όπου μεγάλα και οχυρά κέντρα καταλαμβάνονται. Ωστόσο υπάρχουν παραδοσιακά βαλκανικά κέντρα, ιδίως στον Μακεδονικό χώρο, που συνεχίζουν την αστική ζωή τους στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, ενώ τα οχυρά, και κυρίως τα ορεινά, εγκαταλείπονται και ερημώνουν.

Υπάρχουν επίσης και νεοϊδρυμένες από τους Τούρκους πόλεις σε όλο το τόξο από τη Θράκη ως την Αλβανία, ενώ η ανοικοδόμηση νέων οχυρών παραμελείται και οι ακροπόλεις -πλην ορισμένων πόλεων - κατεδαφίζονται, επειδή οι βλέψεις των Οθωμανών προς την Ευρώπη δεν εξυπηρετούσαν αμυντικά σχέδια. Γι' αυτό μεγαλύτερη προσοχή δόθηκε στο οδικό σύστημα και στην αλυσίδα των αρχιτεκτονικών κατασκευών (χάνια, καραβάν σαράγια) που εξυπηρετούσαν τις μετακινήσεις τους. Παράλληλα στα κέντρα της εγκατάστασής τους μεταφέρουν την αρχιτεκτονική των οθωμανικών πόλεων σε δημόσια κτήρια και λατρευτικούς χώρους. Το οργανωμένο σχέδιο κατάκτησης της Βαλκανικής απορροφούσε το δημογραφικό πλεόνασμα των Οθωμανών της Μ. Ασίας, που κατά κύματα κατέκλυζε τις περιοχές και η μεταφορά δυναμικού πληθυσμού δυναμικού αλλοίωνε την πληθυσμιακή εικόνα των πόλεων με τον εποίκισμό σ' αυτές του Οθωμανικού στοιχείου. Σπουδαίο ρόλο διαδραμάτισαν στο σχέδιο τα μοναχικά τάγματα των δερβίσηδων, που προλείαναν το έδαφος για την ειρηνική συνύπαρξη των εισβολέων με το χριστιανικό πληθυσμό και γύρω από τα μοναστήρια τους (τεκέδες), που αποτελούσαν οικιστικούς πυρήνες, συγκέντρωναν τους νέους εποίκους που εντάσσονταν στο σύστημα της Οθωμανικής οργάνωσης των κατακτημένων περιοχών.

«Η κατάσταση στον βαλκανικό χώρο μετά την Τουρκική κατάκτηση» παρουσιάζει μια διαφορετική από το παρελθόν εικόνα. Οι πόλεις-κάστρα των Βυζαντινών υποβαθμίζονται. Οι εύφορες γαίες κατακλύζονται από τουρκικούς πληθυσμούς. Η φορολογική οργάνωση των κατακτητών, που καταγράφει το δυναμικό των πόλεων και των οικισμών στα περίφημα

πρώιμα Τουρκικά κατάστιχα του 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα, μας προσφέρει καθαρή την αριθμητική εικόνα των πόλεων στα Βαλκάνια, ενώ η πολιτική της αφομοίωσης του πληθυσμού εξαναγκάζει τους χριστιανούς να αποσυρθούν στα ενδότερα και απλησίαστα ορεινά χωριά, με αποτέλεσμα τη συρρίκνωση και την παρακμή των παλαιών ελληνικών κέντρων, ιδίως στις περιοχές της Αλβανίας. Τέλος, ο καθηγ. Ν. Κ. Μουτσόπουλος συνοψίζει τα αίτια που προκάλεσαν τη βαθμιαία υποχώρηση της οικονομικής και στρατιωτικής δύναμης του Βυζαντίου και που οδήγησαν στην άλωση της Κωνσταντινούπολης και του Βασιλείου της Τραπεζούντας καθώς και στην ερήμωση της άλλοτε ακμαιοτάτης Μ. Ασίας, τους πληθυσμούς της οποίας σκόρπισαν οι αλληπάλληλες λεηλασίες και ο φόβος των σφαγών ή αφομοίωσαν οι αναγκαστικοί εξισλαμισμοί. Ωστόσο, με την κοινωνική συνοχή που πρόσφερε στους ραγιάδες η Εκκλησία και με τα προνόμια που παραχωρήθηκαν στους συμπαγείς πληθυσμούς των χριστιανών κρατήθηκε η ελληνική συνείδηση στους υποτελείς της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, η οποία ανέπτυξε τη ζωή σε πολλά κέντρα της Μακεδονίας, της Θεσσαλίας και της Ηπείρου, όπου γνώρισαν - παράλληλα με την οικονομική ευμάρεια των κατοίκων - και την άνθηση των ελληνικών γραμμάτων που στηρίζαν την υπόσταση του γένους με τη μετάδοση της ιστορικής του αυτογνωσίας.

Το κείμενο τεκμηριώνεται με 96 βιβλιογραφικές σημειώσεις και συνοδεύεται από 8 τοπογραφικά διαγράμματα πόλεων και φωτογραφίες παραστάσεων μικρογραφίας και ψηφιδωτών.

5. Το κεφ. ΚΔ' τιτλοφορείται «πόλη και χωριό στην πρώιμη Τουρκοκρατία». Ο καθηγ. Δημ. Ν. Καρύδης επιχειρεί να φωτίσει τη σκοτεινή περιοχή για τη «συγκρότηση και εξέλιξη του κτισμένου χώρου» που αποτελεί και αδιάφευστο μάρτυρα της ιστορικής πορείας από τα μέσα του 15^{ου} ως τα μέσα του 17^{ου} αιώνα. Μέσα από σύντομες και «δωρικές» στο

λόγο ενότητας παρέχεται μια καθαρή εικόνα της εξελικτικής διαδρομής των πόλεων και των χωριών του ελληνικού χώρου κατά την οριοθετημένη ιστορικά περίοδο. Έτσι στο εισαγωγικό, θα λέγαμε, μέρος της πραγματείας διευκρινίζονται τα όρια του ελληνικού χώρου και επισημαίνεται η πολυμορφία του. Τονίζεται επίσης η σπουδαιότητα των Οθωμανικών αρχειακών πηγών για τη μελέτη της δημογραφίας, του φορολογικού συστήματος και των παραγωγικών δραστηριοτήτων που συνδέονται αναμφίβολα με την ανάπτυξη των πόλεων και των χωριών. Τα πρωτότυπα ενίοτε στοιχεία της έρευνας καθιστούν ενδιαφέρουσα τη συνέχεια του πονήματος. Μια πρώτη ενότητα ορίζει «το πλαίσιο της οθωμανικής φεουδαρχικής εξουσίας». Ο συγγραφέας, γνωρίζοντας σε βάθος τα συστήματα που στηρίζαν την οθωμανική κυριαρχία στον ελλαδικό χώρο, ύστερα από τη συγκριτική θεώρηση της ζωής στην ύπαιθρο και στα αστικά κέντρα, παρατηρεί ότι το φεουδαρχικό σύστημα παραγωγής που εφαρμόσαν οι Οθωμανοί στις αρχές του 16^{ου} αι. συνέβαλε στην εμπορευματοποίηση των αγροτικών προϊόντων και αφενός μεν αναζωογόνησε τις εγκαταλειμμένες μεγάλες πεδινές εκτάσεις αφετέρου δε τόνωσε τις οικιστικές μονάδες και ανέτρεψε τη σχέση πόλης – ύπαιθρου υπέρ της πρώτης. Παρά την ομαδοποίηση των χριστιανικών πληθυσμών που ευνοούσε το σύστημα των κοινοτήτων οι υπόδουλοι γνώριζαν την πίεση της οθωμανικής εξουσίας στη φορολογία και οι μεταβολές που επισυμβαίνουν μετά τα μέσα του 16^{ου} αι. στην αγροτική παραγωγή και στην οικονομία διευρύνουν την απόσταση ανάμεσα στα χωριά και τις πόλεις, που αναπτύσσονται πλέον ως εμποροβιοτεχνικά κέντρα και διογκώνονται.

Στη δεύτερη ενότητα παρακολουθείται «η ανάπτυξη των πόλεων και των χωριών». Η πληθυσμιακή έκρηξη που παρατηρείται στις πόλεις του 16^{ου} αι. σε όλη τη Μεσογειακή λεκάνη διαπιστώνεται και στον ελλαδικό χώρο, όπου στη σύνθεση του πληθυσμού υπερτερεί το χριστιανικό στοιχείο. Ωστόσο σε συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές παρατηρείται αύξηση του αγροτικού

πληθυσμού και ενδυνάμωση των χωριών, που επηρεάζεται και από άλλες εμπορικές συνθήκες και παράγοντες, όπως οι μετακινήσεις που επιβάλλονται από την κεντρική εξουσία. Η αύξηση της αγροτικής παραγωγής προκάλεσε την αύξηση της φορολογίας και παράλληλα με την αύξηση του πληθυσμού εξουδετέρωσε τις ευνοϊκές συνθήκες για την ανάπτυξη των αγροτικών περιοχών, ενώ η ανάπτυξη των πόλεων ενισχύεται από ποικίλες οικονομικές δραστηριότητες. Οι περιπτώσεις της ανατολικής Λοκρίδος και της περιοχής Λιβαδιάς ενισχύουν τις διαπιστώσεις και τα συμπεράσματα του συγγραφέα, ο οποίος επεκτείνει το παραδειγματικό υλικό στα νησιά (Εύβοια και Λέσβο).

Η εξέταση των στοιχείων που αναφέρονται στα επαγγέλματα των κοινοτήτων στις πόλεις ανατρέπει την ως τώρα επικρατούσα άποψη ότι οι χριστιανοί εγκατέλειψαν τις πόλεις μετά την οθωμανική επιδρομή και αποσύρθηκαν στα βουνά. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των Θηβών που εμφανίζει την οικονομική ανάκαμψη στον 16^ο αιώνα αλλά και δραστηριότητες που ενισχύουν την άποψη ότι ο πνευματικός της βίος γνώρισε περίοδο ακμής.

Στην τρίτη και τελευταία ενότητα εντοπίζονται «οι μεταβολές στον κτισμένο χώρο». Από τη φεουδαρχική οργάνωση του χώρου που επέβαλε τις πόλεις-κάστρα με τα τείχη που όριζαν τις πολιτικό-στρατιωτικές και τις ποικίλες λειτουργίες στη χώρα και στην εκτός των τειχών περιοχή, οι μεταβολές αποτυπώνονται στην αρχιτεκτονική οργάνωση των οθωμανικής φυσιογνωμίας πόλεων (τζαμιά, χαμάμ, μεντρεσέδες, ιμαρέτια, μπεζεστένια, χάνια) που αλλάζουν την εικόνα του παραδοσιακού βυζαντινού κτισμένου χώρου. Η συνοικία στις πόλεις και ο μαχαλάς στα χωριά πειθαρχούν στην οργάνωση του διανεμητικού χαρακτήρα του φορολογικού συστήματος και διευκολύνουν τον διοικητικό έλεγχο των διαφόρων κοινοτήτων (millet), ενώ ο αριθμός των νοικοκυριών προσδιορίζει τα μεγέθη των οικιστικών συνόλων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Θεσσαλονίκη, όπου

οι πληθυσμιακές κοινότητες συγκροτούν ακόμη τους μαχαλάδες με αυξητική τάση στην αριθμητική πυκνότητα των κατοίκων και συγκριτική υπεροχή κάποιας εθνικο-θρησκευτικής κατηγορίας.

Στο σύμπλεγμα των διαφόρων λειτουργιών στην καθημερινή ζωή της προκαπιταλιστικής πόλης οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες καθόριζαν τους όρους οικοδομικής δραστηριότητας που μορφοποίησαν μια αρχιτεκτονική οργάνωση συστηματική και φροντισμένη, παρά τις κρατούσες απόψεις για την ανεξέλεγκτη ανάπτυξη του πολεοδομικού σχεδίου. Ξεχωρίζουν τρεις βασικές αρχές στην οργάνωση του πολεοδομικού ιστού: α) το κέντρο της πόλης που παρουσιάζει το δημόσιο πρόσωπό της, β) το δίκτυο των δρόμων και γ) ο χώρος των εγκατηρίων που προσδιορίζεται σταθερά στο πολεοδομικό σχήμα.

Τα ζητήματα της πυκνότητας στην κατοίκηση των πόλεων κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία και οι καθημερινές, εβδομαδιαίες και εποχικές λειτουργίες που συνομιλούν τόσο με την αρχιτεκτονική υποδομή όσο και με τους κομβικούς άξονες που συνδέουν την όλη με τον υπόλοιπο κόσμο. Θίγονται επίσης και όροι οικονομικών λειτουργιών, που υπαγορεύουν και τις ανάγκες για τις οποιεσδήποτε οικοδομικές παρεμβάσεις, καθώς και επιμέλειες έργων υποδομής.

Η ενδιαφέρουσα καταγραφή των απόψεων του καθηγ. Δ.Ν. Καρύδη για τη σύνολη οργάνωση και εξέλιξη της πόλης κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία συνοδεύεται από μια πλούσια και ειδική βιβλιογραφία με 53 σημειώσεις και τεκμηριώνεται με 13 σχέδια και φωτογραφίες καθώς και τρεις στατιστικού περιεχομένου πίνακες.

6. Στο ΚΕ' κεφ. με τίτλο «Τα ορεινά καταφύγια του βορειοελλαδικού ελληνισμού στην πρώιμη Τουρκοκρατία» ο καθηγ. Ν.Κ. Μουτσόπουλος θίγει την προβληματική των μετακινήσεων των πληθυσμών στα ορεινά, ιδίως μετά την εγκατάσταση των Οθωμανών στις εύφορες περιοχές της Μακεδονίας αλλά και αλλού, που δημιουργούν τους νέους ορεινούς οικισμούς.

Ο χριστιανικός πληθυσμός που αποφεύγει τον εξισλαμισμό και την υποταγή αποχωρεί από τα πλούσια πεδινά εδάφη και εγκαθίσταται σε δυσπρόσιτα ορεινά μέρη που οργανώνονται από την αρχή. Στα επώνυμα βουνά της Πιερίας, της Δυτ. Μακεδονίας και την οροσειρά της Πίνδου εμφανίζονται νέοι οικισμοί στους πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας, όπως φαίνεται από τους ερειπιώνες τους ή τα επώνυμα χωριά των περιοχών αυτών, όπου οι κάτοικοι αγωνίσθηκαν να στήσουν μια νέα κοινοτική ζωή. Σημαντική θέση στην πληθυσμιακή τους εμφάνιση κατέχουν οι Βλάχοι που οργανώνουν το κοινωνικοοικονομικό τους status με αξιοθαύμαστους ρυθμούς.

Το θεσμικά πλαίσιο και η οικονομία των χριστιανικών κοινοτήτων προσελκύει στη συνέχεια το ενδιαφέρον του συγγραφέα, ο οποίος αναφέρεται συνοπτικά στους θεσμούς που αναπτύσσονται και εφαρμόζονται στα κεφαλοχώρια, την ιεραρχική διάταξη της κοινωνίας, τον θεσμό των σχολείων, την ανάπτυξη των βιοτεχνικών δραστηριοτήτων που δημιουργούν ανοίγματα για την οικονομική ενίσχυση των κοινοτήτων, οι οποίες γίνονται γνωστές από τα προϊόντα παραγωγής τους.

Οι πολιτικές συγκυρίες που βοηθούν στην εδραίωση περιόδων ειρήνης ευνόησαν τις εμπορικές δραστηριότητες των ελληνικών κοινοτήτων, οι οποίες ανέπτυξαν τους τρόπους καλύτερης εκμετάλλευσης των βιοτεχνικών τους προϊόντων ιδρύοντας τους περίφημους συνεταιρισμούς και αυξάνοντας τα οικονομικά τους οφέλη. Η οικονομική ευμάρεια παρείχε τις δυνατότητες για την ίδρυση και ενίσχυση των ελληνικών σχολείων που κράτησαν άσβεστη τη φλόγα της παιδείας και της εθνικής αυτογνωσίας στις χριστιανικές κοινότητες.

Η σύντομη πραγματεία τεκμηριώνεται με 15 βιβλιογραφικές σημειώσεις και πέντε εικόνες που απεικονίζουν δραστηριότητες ή παθήματα των χριστιανών στα χρόνια της Τουρκοκρατίας.

7. Ο καθηγ. Ευάγγελος Π. Δημητριάδης με το ΚΣΤ' κεφάλαιο που επιγράφεται «Η αναγέννηση των οικισμών του Ελληνικού

χώρου κατά την όψιμη Τουρκοκρατία» κλείνει το IV μέρος του βιβλίου. Ο 18^{ος} και 19^{ος} αι. βρίσκει τους χριστιανούς σε πλεονεκτικότερη θέση από τους μουσουλμάνους, επειδή η διεθνής τότε συγκυρία ευνόησε την ελεύθερη διακίνηση των ελλήνων εμπόρων στα Βαλκάνια, τις επαφές τους με την Ευρώπη και τις μεταναστευτικές κινήσεις των πληθυσμών σε χώρες που δέχθηκαν την εγκατάστασή τους. Ο ελληνικός χώρος ως την εποχή της ιδρύσεως του εθνικού κράτους ακολουθεί τα καθιερωμένα πρότυπα οικιστικής οργάνωσης της Τουρκοκρατίας, ενώ κατά τη δεύτερη περίοδο που οι απαρχές της ορίζονται από την απελευθέρωση και εξής δεν είναι ενιαίος. Η Βόρεια Ελλάδα διαθέτει ένα δίκτυο αστικών κέντρων που ακολουθεί το βαλκανικό μοντέλο ανάπτυξης. Η ελεύθερη Ελλάδα σχεδιάζει τις πόλεις της με νέες οικοδομικές προδιαγραφές.

Ο συγγραφέας συστηματοποιεί την εξέταση των ελληνικών πόλεων αρχικά στην πρώτη περίοδο, όπου παρατηρείται αύξηση του πληθυσμού και αντιστροφes πλέον μετακινήσεις από τα ορεινά προς τα πεδινά εδάφη. Ανατέμνεται επίσης η φύση του εμπορίου και οι λειτουργίες του στο πλαίσιο των τοπικών παζαριών ή ευρύτερα εμποροπανηγύρεων που διευκολύνουν την επικοινωνιακή ανάπτυξη της ανταλλαγής των υλικών αγαθών. Από τα τέλη του 17^{ου} αι. η αγροτική παραγωγή του ορεινού οικισμού γνωρίζει τέτοια ανάπτυξη, υιοθετώντας νέες καλλιέργειες, ώστε το περίσσειμα να διοχετεύεται μέσω κλειστών αγορών εκτός του Ελλαδικού σε χώρους του διεθνούς εμπορίου. Έτσι τα διάφορα γεωγραφικά διαμερίσματα του ελληνικού χώρου διαμορφώνουν ευδιάκριτα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά, οργανώνοντας τους δικούς τους ρυθμούς στους τρόπους παραγωγής και αναπτύσσοντας ένα δίκτυο επικοινωνίας και εμπορικών δρόμων ανάμεσα στα μεγάλα τους αστικά κέντρα.

Στη Μακεδονία τα βιοτεχνικά οικονομικά κέντρα ισχυροποιούνται, παράγοντας προϊόντα που προωθούνται μέσω του εσωτερικού εμπορίου στις αγορές των άλλων πόλεων. Στη Θράκη οι πλουτοπαραγωγικές δυνάμεις μεταφέρουν τα προϊόντα τους

μέσω ενός αναπτυγμένου χερσαίου και θαλάσσιου δικτύου από τη Σμύρνη και την Κων/πολη ως την Ανδριανούπολη, τη Φιλιππούπολη και τη Θεσσαλονίκη. Στην Ήπειρο ακμάζει η βιοτεχνική παραγωγή στο μεγάλο αστικό κέντρο των Ιωαννίνων, αλλά και αφθονούν τα προϊόντα υφαντικής από την εκμετάλλευση του μολλιού στην ευρύτερη ορεινή οικιστική ζώνη. Στη Θεσσαλία τα προϊόντα της εύφορης γης των τσιφλικιών μεταφέρονται στη Λάρισα, όπου το εμπόριο συγκεντρώνει και άλλα βιοτεχνικά προϊόντα της Θεσσαλίας ή των χωριών του Πηλίου. Στη Στερεά Ελλάδα αναπτύσσονται κέντρα εξαγωγικού εμπορίου (Μεσολόγγι, Γαλαξίδι) και άλλα στο εσωτερικό παράγουν διάφορα βιοτεχνικά προϊόντα. Ιδιαίχιστα η περίπτωση της Πελοποννήσου, όπου η φροντίδα των Βενετών ενίσχυσε το ανθρώπινο δυναμικό και την εντόπια παραγωγή, μεταφέροντας τα γεωργικά προϊόντα της στις διεθνείς αγορές. Η επιστροφή των Οθωμανών στην περιοχή ενίσχυσε ακόμη περισσότερο τις παραγωγικές δυνάμεις και ανέδειξε πάρα πολλά αστικά κέντρα ως σημαντικά κέντρα εμπορίου. Η γεωγραφική υπόσταση της Πελοποννήσου ευνοούσε τον καταμερισμό του εμπορίου σε διάφορα μικρότερα κέντρα. Για τον λόγο αυτό δεν αναπτύχθηκε, εκτός από την Πάτρα, άλλο μεγάλο αστικό κέντρο στο χώρο.

Παράλληλα με τα αστικά κέντρα στον ελληνικό χώρο αναπτύχθηκαν οι μη σχεδιασμένοι αγροτικοί οικισμοί που εμφανίζουν τυπικά χαρακτηριστικά των οικισμών σε όλη την έκταση των Βαλκανίων. Τα τυπολογικά αυτά χαρακτηριστικά των οικισμών των Βαλκανίων ο συγγραφέας επιχειρεί να κατατάξει σε τέσσερις κατηγορίες (γεωγραφικά, γεωμετρικά, κοινωνικοχωρικά, εθνικοοικονομικά). Ακολουθώντας τις απόψεις του J.Cvijic, που μελέτησε ειδικά τους οικισμούς των Βαλκανίων στη λεγόμενη «ζώνη του βυζαντινού πολιτισμού», ο Δημητριάδης εξετάζει την τυπολογία των οικισμών με τη συνδρομή και άλλων ερευνητών (όπως του A.Phillipson και του A. Beuermann), που βασίζονται στη γεωγραφική και γεωμετρική διάσταση του χώρου. Ο συγγραφέας όμως, με δεδομένο ότι ο χώρος είναι κοινωνικό

προϊόν, συμπληρώνει τα τυπολογικά χαρακτηριστικά του βαλκανικού τύπου των οικισμών με τα κοινωνικοχωρικά και εθνικοοικονομικά χαρακτηριστικά. Στα πρώτα εντάσσει τρία ιεραρχικά στοιχεία (φυλή, φάρα, πυρηνική ή διευρυμένη οικογένεια), στα δεύτερα διακρίνει τον δημόσιο χαρακτήρα της γης, όπου χωραθετείται ο οικισμός και εξετάζονται οι έννοιες της νομής και κυριότητας που συνδέονται άμεσα με την παραχώρηση της «δικωτικής γής» στο πλαίσιο του οθωμανικού δικαίου.

Σε αντιδιαστολή με την τυπολογία του βαλκανικού, ο ελληνικός οικισμός οφείλει την ύπαρξή του στις πληθυσμιακές μετακινήσεις που ακολούθησαν την Τουρκική κατάκτηση. Πρόχειρα στην αρχή καταλύματα κοντά στις αγροτικές περιοχές μετεξελίχθηκαν σε χωριά με ξεχωριστή τυπολογία. Ο συγγραφέας, με βάση την έρευνα του Κ. Μακρή για τα χωριά του Πηλίου, διακρίνει τρεις τύπους ελληνικών οικισμών (απλό, σύνθετο και τύπο επιπείου), ανάλογα με τον αριθμό των συνοικιών και τη διάταξη της παραθαλάσσιας οικιστικής οργάνωσης.

Στη δεύτερη ενότητα της εργασίας, που αφορά στη «Δεύτερη περίοδο», τουτέστιν στον «μη ενιαίο οικιστικό χώρο (1821-1913)», ο συγγραφέας διακρίνει σε μια πρώτη ενότητα το Βορειοελλαδικό μοντέλο οργάνωσης οικιστικού χώρου. Στις λεγόμενες «μη σχεδιασμένες πόλεις» το βασικό γνώρισμα είναι η οικιστική διάταξη μιας πολυεθνικής σύνθεσης πληθυσμών με διαφορετικά πολιτιστικά κοινωνικοοικονομικά και πρακτικά χαρακτηριστικά. Η διάκριση του μοντέλου «πόλη-παζάρι», όπου κυριαρχούν οι άξονες των δρόμων της αγοράς με σκεπαστές στοές (μπεζεστένια) και εσωτερικές οικοδομικές ενότητες των διαφόρων κοινοτήτων, παρατηρείται καλύτερα σε πόλεις όπως τα Γιόννενα, την οικιστική ανάπτυξη των οποίων παρακολουθεί λεπτομερώς ο συγγραφέας και χαρακτηρίζει ως «μοντέλο οθωμανικής κουλτούρας», ή η Κοζάνη που χαρακτηρίζεται ως «μοντέλο Ελληνικής χριστιανικής κουλτούρας», μια πόλη δηλαδή που ιδρύεται μέσα στη βυζαντινή εποχή (12^{ος} – 13^{ος} αι.) και εξελίσσεται ως τις αρχές του 17^{ου} αι. σε δύο οικιστικές φάσεις.

Η τυπολογία της «πόλης-πρακτορείο» αφορά τα κέντρα που συγκεντρώνουν τα προϊόντα της ενδοχώρας και τα διακινούν σε πλησιέστερους ή απόμακρους προορισμούς, όντας στην ουσία διακομιστικά κέντρα εμπορίου ή κομβικές πολυπολιτισμικές πόλεις. Τυπικό παράδειγμα η πολυεθνική και πολυπολιτισμική Θεσσαλονίκη.

Άλλη ενότητα της πραγματείας αφορά στον «Νότιο ελληνικό οικιστικό χώρο», στις «σχεδιασμένες πόλεις» της Νότιας Ελλάδας, όπου μετά την απελευθέρωση και τη δημιουργία του ελληνικού κράτους επιδιώκεται η ενιαία αρχιτεκτονική και οικιστική έκφραση στον σχεδιασμό των πόλεων. Ο συγγραφέας διακρίνει δύο «υπο-φάσεις» στην εξέλιξη του αστικού σχεδιασμού: η μια εκτείνεται χρονικά από την ελληνική επανάσταση ως το 1880 και η άλλη από το 1880 ως τα τέλη της Τουρκοκρατίας σε ολόκληρο τον ελληνικό χώρο.

Στην πρώτη περίοδο παρατηρείται η βαθμιαία αύξηση του εμπορίου που ανέδειξε μια εμπορική τάξη στο κύριο αστικό κέντρο (Αθήνα), όπου οι αστοί βιομήχανοι, οι τεχνίτες και η εργατική τάξη συγκροτεί το αστικό μοντέλο πόλωσης του χώρου, ενώ στην ύπαιθρο η διαστρωμάτωση (τσιφλικάδες, κολλήγοι, μικροϊδιοκτήτες) τονίζει την έντονη αγροτοποίηση. Από το κέντρο πηγάζουν τα πρότυπα του νεοκλασικισμού, τόσο στα σχέδια χάραξης όσο και στη μορφολογία των πόλεων του νέου ελληνικού κράτους.

Στην επόμενη περίοδο η αύξηση του πληθυσμού και η ένταξη στο ελληνικό κράτος και νέων εδαφών επεκτείνει τον σχεδιασμό του νεοκλασικού προτύπου σε απόμακρα αστικά κέντρα, ενώ η νεοελληνική πόλη υπάγεται αποκλειστικά στην αρμοδιότητα του κράτους κι έχει ως πρότυπο το νεοκλασικό ιδεώδες.

Η μελέτη του Ευάγγ. Δημητριάδη τεκμηριώνεται με 43 βιβλιογραφικές σημειώσεις και συνοδεύεται από 6 σχέδια.

Εκτιμώντας το σύνολο της προσφοράς των ερευνητών που συνέβαλαν στην παρουσίαση του IV μέρους του συλλογικού

τόμου θα μπορούσε να καταλήξει κανείς στη διαπίστωση ότι οι συμβολές τους αποτελούν ξεχωριστή και σημαντική προσφορά στο γενικότερο κεφάλαιο «Η Βυζαντινή και η πόλη της Τουρκοκρατίας». Καθώς μόλις τα τελευταία χρόνια κάνουν την εμφάνισή τους στην ελληνική βιβλιογραφία ανάλογες εργασίες (βλ. π.χ. Φ. Ωραιόπουλος, *Ο Νεοελληνικός λόγος για την αρχιτεκτονική και την πόλη*. Το χωρικό μοντέλο της Ελληνικής Ανατολής, Αθήνα 1998 • Ζωής Αντωνοπούλου Τρεχλή, *Από την αρχαία ελληνική πόλιν στη Βυζαντινή Οικουμένη*, Αθήνα 2004) που αφορούν στην εξέλιξη της ελληνικής πόλης στον Μεσαίωνα και την Τουρκοκρατία, εργασίες που εκπονήθηκαν ως διατριβές στην αλλοδαπή, η ειδική έρευνα διαθέτει ένα βασικό εργαλείο με το οποίο θα μπορούσαν μελλοντικά να κινηθούν ανάλογες επιστημονικές εργασίες. Γιατί ο συλλογικός τόμος για την «Ελληνική πόλη» παρέχει μια σφαιρική γενική εικόνα για τα ζητήματα που προβάλλουν στην έρευνα του συγκεκριμένου θέματος.

Η ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΗ

(Ανδρέας Γιακουμακάτος)

Σε απόσταση είκοσι σταδίων από τη Χαιρώνεια βρίσκεται η πόλη των Φωκίων Πανοπεύς, αν μπορεί κανείς να την ονομάσει κι' αυτή πόλη, μολοντί ούτε κανένα οικοδόμημα για τους άρχοντες έχει ούτε γυμναστήριο ούτε θέατρο ούτε αγορά ούτε νερό να κατεβαίνει σε κρήνη» σημειώνει ο Πουσανίας στα «Φωκικά» του (*Ελλάδος Περιήγησις*, 10.4.1, μτφρ. Ν. Παπαχατζή). Μια πόλη λοιπόν έχει οπωσδήποτε μνημεία, και μάλιστα σε καθορισμένο και αυστηρά οριοθετημένο φυσικό χώρο; Η αλλιώς, η πόλη είναι το άθροισμα των κτιρίων που τη συναποτελούν, τα οποία είναι φορτισμένα με σαφείς συμβολισμούς κοινωνικής ιεράρχησης και δομών εξουσίας; Τί ήταν λοιπόν τα προκλασικά αστικά πυκνώματα, για να αναφέρουμε ένα μόνο παράδειγμα στη μακρά ιστορία χρήσης του χώρου;

Κάθε προσπάθεια προσδιορισμού της έννοιας της πόλης, καταρχήν της αρχαίας, αποτελεί την ίδια στιγμή μαρτυρία μιας εγγενούς αδυναμίας ως προς την κατανόηση του ενιαίου χαρακτήρα της, εξαιτίας της προσέγγισης μέσω διαφορετικών επιστημονικών εξειδικεύσεων, όπως προκύπτει και από το εισαγωγικό κείμενο του Α.Φ. Λαγόπουλου στον τόμο που παρουσιάζεται εδώ (σ. 27-29). Η πόλη, εκτός από φυσικός, γεωγραφικός και συμβολικός τόπος είναι ταυτόχρονα, όπως επισημαίνει ο M. Billinge στον παρόντα τόμο (σ. 47), ένα φαινόμενο πρωταρχικά και παράλληλα οικονομικό, πολιτικό, κοινωνικό και πολιτισμικό. Η προσπάθεια κατανόησης της έννοιας της πόλης διαφαίνεται πάντως σε πολλά κείμενα, αρχής γενομένης από τα εισαγωγικά των Λαγόπουλου (σ. 24-26), Χουρμουζιάδη και Billinge, αλλά και άλλων συγγραφέων του βιβλίου.

Θα πρέπει εδώ να θυμίσουμε ότι, από όλες τις ευρωπαϊκές γλώσσες, μόνο η ελληνική «πόλις» εμπεριέχει ταυτόχρονα την έννοια της υλοποιημένης αστικής οντότητας και της κοινωνίας των πολιτών (ή αλλιώς, τον καποικημένο χώρο και την ανθρώπινη κοινότητα). Για παράδειγμα, η λατινική λέξη *urbis* υποδηλώνει τον φυσικό χώρο της πόλης: στα ιταλικά, για παράδειγμα, μόνο ο σύνθετος όρος «città-stato» μπορεί να περιλάβει και την κοινότητα των πολιτών. Αν λοιπόν οι πόλεις είναι οι κατασκευές αλλά και η κοινωνία που τους έδωσε υπόσταση και μορφή, θα πρέπει να δεχτούμε ότι κάθε κοινωνία, σε κάθε ιστορική περίοδο, οργανώνει και αναπαριστά τον δομημένο χώρο με δικό της κάθε φορά, πρωτότυπο και αποκλειστικό τρόπο. Τούτο όμως σημαίνει ότι η πόλη, ή ευρύτερα το αστικό φαινόμενο, αναγνωρίζεται ως τέτοιο από τα μνημεία του και τον συμβολισμό τους, αλλά ακόμη περισσότερο από τις οικονομικές και κοινωνικές δομές που έχουν αναπτυχθεί στο εσωτερικό του: από τον διαχωρισμό της εργασίας και τη διάκριση μεταξύ της πρωτογενούς παραγωγής και των αστικών «εξειδικεύσεων» (ελεύθερα επαγγέλματα,

θεσμικά αξιώματα).

Με την έννοια αυτή γίνεται κατανοητή η μελέτη της «πόλης» ως μελέτη της «παραγωγής χωρικών μορφών» (Castells), με συνεκτικό ιστό την κοινωνική δομή που τις χαρακτηρίζει. Διαφορετικά η ιστορία της πόλης θα αφορούσε μόνο τις πόλεις της κλασικής Ελλάδας από τον 5^ο αιώνα π.Χ. και μετά, όταν υλοποιούνται τα μεγάλα αστικά μορφώματα στον ελλαδικό χώρο. Εύστοχος είναι λοιπόν ο τίτλος του βιβλίου που επιμελήθηκε ο Α.-Φ. Λαγόπουλος: ο όρος «πολεοδομία» ή «πολεοδομική» είναι πολύ νεότερος (και εννοιολογικά αντίστοιχος του όρου «urbanización» που εμφανίζεται για πρώτη φορά το 1867 στον τίτλο του γνωστού βιβλίου του I. Cerdà). Η πολεοδομία αρχίζει να αναπτύσσεται σε μια ιστορική στιγμή κατά την οποία η κοινωνία καλείται να λύσει τα προβλήματα της αστικής κατοικίας και γενικότερα των μεγάλων αστικών πυκνωμάτων που έχουν δημιουργηθεί με τη βιομηχανική επανάσταση. Η πόλη είναι παλαιότερη από την πολεοδομία και μόνο σε μια ιστορική προσέγγιση μπορούν να οριστούν ως «πολεοδομικές» οι μορφές οργάνωσης και δόμησης του χώρου. Άλλωστε η πολεοδομία, στον βαθμό που αποτελεί επιστήμη, ταυτίζεται με τη «μελέτη», με τον μεθοδικό σχεδιασμό της παρέμβασης στον χώρο.

Ο ογκώδης τόμος που επιμελήθηκε ο Αλέξανδρος.-Φ. Λαγόπουλος αποτελεί ένα πολύ τολμηρό και απαιτητικό εγχείρημα μιας προσπάθειας σύνθεσης εκείνης της οντότητας που αποκαλούμε «ελληνική πόλη» στην ιστορία. Η σύνοψη αυτή έλκει την καταγωγή της από μια σειρά αφιερωμάτων, το 1997, του περιοδικού «Αρχαιολογία και Τέχνες» με θέμα την ελληνική πόλη. Όχι ότι λείπουν ανάλογες προσπάθειες στη νεότερη ξένη βιβλιογραφία: το χαρακτηριστικό ωστόσο του βιβλίου αυτού είναι η διαχρονική προσέγγιση του ζητήματος, από τους οικισμούς της αρχαιότερης νεολιθικής περιόδου ως το φαινόμενο της νεότερης και σύγχρονης πόλης στην Ελλάδα. Βέβαια, η ίδια η φύση και η ιστορική έκταση του θέματος, συνδυασμένη με τις επιστημολογικές εξειδικεύσεις

που δοκιμάζουν τα όριά τους στην προσπάθεια κατανόησης και ερμηνείας του, ιδίως τις τελευταίες δεκαετίες, θα μετέτρεπαν κάθε ανάλογη εργασία σε μια επιμέρους προσέγγιση. Κυρίως όταν στο εγχείρημα εμπλέκονται τόσοι πολλοί συγγραφείς, αναγνωρισμένης αξίας και γενικής αποδοχής αλλά όχι πάντα ιστορικοί της πόλης, σε μια σειρά εξειδικευμένων δοκιμών για το παλίμψηστο του αστικού φαινομένου στον ελλαδικό χώρο. Ο ευρύς ορίζοντας των επιστημονικών τοποθετήσεων γίνεται ορατός ήδη στο Πρώτο μέρος, από την ανθρωπολογική και κοινωνιολογική προβληματική για την έννοια του οικισμού που διατυπώνεται από τον επιμελητή του τόμου, ως το κείμενο του Γ. Χουρμουζιάδη που θίγει θεωρητικά προβλήματα προσέγγισης της έννοιας του χώρου καθώς και ζητήματα μεθοδολογίας, ενώ γίνονται αντιληπτές και κάποιες «πολεμικές» διαφοροποιήσεις για θέματα ενδοεπιστημονικών αντιλήψεων και πρακτικών.

Στο πλαίσιο ωστόσο της μετατόπισης, μάλλον, του ενδιαφέροντος του τόμου από τον προϊστορικό οικισμό ως την πόλη της τουρκοκρατίας, το μέρος που αφιερώνεται στη νεότερη ελληνική πόλη περιορίζεται σε 50 σελίδες και παρουσιάζει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Το εμπειρικό και με κατάλληλη οπτική προσέγγισης κείμενο του Π. Τσακόπουλου για την ελληνική πολεοδομία κατά τον 19^ο αιώνα, αποτελεί ένα είδος εισαγωγής στο θέμα γιατί είναι εξαιρετικά σύντομο για να προχωρήσει σε μια πιο συστηματική ανάλυση της ιδέας της νεοκλασικής πόλης στην Ελλάδα, του είδους των κανόνων που διαμορφώνουν ανάλογες αντιλήψεις ρύθμισης του χώρου, της σχέσης πόλης και αρχιτεκτονικής, των αντιστοιχιών και των ανταλλαγών με την ευρωπαϊκή εμπειρία (οι σημειώσεις αυτού του κεφαλαίου, παρά το ότι δεν αποτελούν πλήρη βιβλιογραφία, αποκαλύπτουν εύγλωττα το εν δυνάμει θεματικό εύρος του). Ο ίδιος ο συγγραφέας αναφέρεται στην ανάγκη ευρύτερης αναφοράς στην πολεοδομική πραγματικότητα των νέων βαλκανικών εθνικών κρατών: η συγκριτική αυτή αναφορά

θα ήταν ίσως σκόπιμο να έχει επιχειρηθεί στο πλαίσιο αυτού του δοκιμίου.

Όσον αφορά τον 20^ο αιώνα, την περίοδο του μεσοπολέμου διαπραγματεύονται ο Ε. Μαρμαράς (με ένα κείμενο για τον αστικό «μοντερνισμό» της περιόδου και με έμφαση στις νομικές, διοικητικές και δημογραφικές εξελίξεις) και η Β. Γκιζελή (με μια κοινωνιολογικού τύπου προσέγγιση) ενώ ο Π. Λουκάκης καλύπτει τη μεταπολεμική περίοδο με ένα κείμενο χωροταξικού προβληματισμού πλούσιο σε ενδιαφέροντα στοιχεία. Έχουμε ωστόσο την αίσθηση ότι και εδώ έχει χαθεί η «ιστορία του σχεδίου», αποτέλεσμα του μοντέρνου κατακερματισμού των επιστημονικών εξειδικεύσεων για την κατανόηση της πόλης στον οποίο ήδη αναφερθήκαμε. Η πόλη που προκύπτει είναι μάλλον ένα σύνολο στατιστικών στοιχείων, όχι αποτέλεσμα ιδεολογικών διεργασιών. Διαβάζουμε, αντίθετα, ότι «η Καισαριανή ακολουθεί, λειτουργικά και μορφολογικά, τα προγράμματα του Ernst May και του Δήμου της Φρανκφούρτης, ή ακόμη ότι η Κοκκινιά και αργότερα το Μπραχάμι και άλλες γειτονιές σχεδιάζονται σύμφωνα με τις αρχές του Gropius, που πειραματικά εφαρμόζονται στη Γερμανία» (σ. 410). Πώς αποδεικνύονται αυτά; Διαβάζουμε επίσης την ιστορικά προβληματική διαπίστωση ότι «θα πρέπει άλλωστε να θεωρείται γεγονός ότι το πρώτο ταξίδι του Le Corbusier στην Ελλάδα το 1911 και κυρίως το δεύτερο στα ελληνικά νησιά το 1933 στο πλαίσιο των CIAM συνέβαλαν σε σημαντικό βαθμό στη διαμόρφωση των αισθητικών αντιλήψεων του μοντερνισμού» (σ. 389). Όταν γίνονταν το συνέδριο των CIAM στην Αθήνα, τον Αύγουστο του 1933, είχαμε ήδη μπει στην περίοδο του ναζισμού... Όσον αφορά το 1911, ακριβώς τότε οι τσέχοι κυβιστές και στη διάρκεια του Α' Παγκόσμιου Πολέμου οι ολλανδοί νεοπλαστικιστές και οι γερμανοί εξπρεσιονιστές διαμόρφωσαν τις προϋποθέσεις του μοντέρνου, χωρίς διόλου να έχουν «επισκεφτεί» τα νησιά. Από τους Ολλανδούς, μάλιστα, ο Le Corbusier επηρεάστηκε βαθύτατα. Η ιδιοποίηση του κλασικού και η ιδιοποίηση του μοντέρνου...

Θα πρέπει επίσης να επισημάνουμε τον πλασματικό διαχωρισμό τουλάχιστον της εξέλιξης της ελληνικής πόλης σε πριν και μετά το 1940, γιατί ακριβώς στη δεκαετία του Β' Παγκόσμιου Πολέμου συμβαίνουν πολλά σημαντικά γεγονότα που συνδέουν οργανικά τις εμπειρίες σε μια λογική όχι τομής αλλά ιστορικής αλληλουχίας. Ένα από τα γεγονότα αυτά είναι, για παράδειγμα, η δράση του Υπουργείου Διοικήσεως Πρωτεύουσας, τα ιστορικά του προηγούμενα και η κληρονομιά του, τμήμα της οποίας οδηγεί στον Κωνσταντίνο Δοξιάδη και τη μεταπολεμική του δράση. Τούτο ακριβώς είναι ένα άλλο θέμα: δεν υπάρχει αναφορά στον μεγαλύτερο και διασημότερο διεθνώς έλληνα πολεοδόμο του 20^{ου} αιώνα, στην εμπειρία της μεταπολεμικής ανοικοδόμησης, στα πολεοδομικά συνέδρια της δεκαετίας του 1960 και την έκρηξη του πολεοδομικού σχεδιασμού της ίδιας περιόδου, στη νέα συνειδηση που διαμορφώνεται με το έτος παραδοσιακής κληρονομιάς (το 1975 δηλαδή), στην εμπειρία της Επιχείρησης πολεοδομικής ανασυγκρότησης της δεκαετίας του 1980, στη σημερινή πραγματικότητα καταρχήν της Αθήνας ως μετάπολης, και μάλιστα σε σχέση με το γεγονός των Ολυμπιακών Αγώνων, για να αναφερθούμε, απολύτως ενδεικτικά, σε λίγα μόνο θέματα. Η ιστορία δηλαδή της ελληνικής πόλης του τελευταίου μισού αιώνα, όπως και η ιστορία των ιδεών, της συζήτησης και των κειμένων γύρω από αυτήν δεν επιχειρήθηκε, έστω και στο επίπεδο προθέσεων ενός εύλογης έκτασης δοκιμίου.

Έχοντας χρησιμοποιήσει μεγεθυντικό φακό, ανάλογο της αξίας αυτής της πολύ σημαντικής έκδοσης, για τον σχολιασμό της, προσθέτουμε κάτι τελευταίο. Θεωρούμε ότι, ενδεχομένως σε μια νέα έκδοση, θα ήταν ωφέλιμη για τον τόμο η σύνταξη ενός γενικού ευρετηρίου καθώς και μιας γενικής βιβλιογραφίας σχετικής με όλες τις υπό εξέταση περιόδους. Ακόμη πιο χρήσιμο θα ήταν ένα ενιαίο κείμενο, ένα είδος ιστορίας της νεότερης (από τα μέσα περίπου του 19^ο αιώνα) ελληνικής και διεθνούς βιβλιογραφίας για την ελληνική πόλη, που θα μπορούσε να αποτελέσει πολύτιμο οδηγό για τον προσανατολισμό των μελετητών.

**Περιφερειακή Ανάπτυξη στην Ελλάδα, Γ. Πετράκος - Γ. Ψυχάρης,
Εκδ. Κριτική, 2005, Αθήνα,**

Αντώνης ΡΟΒΟΛΗΣ*

Οπολλαπλασιασμός πανεπιστημιακών τμημάτων, ερευνητών και φοιτητών που ενδιαφέρονται για θέματα οικονομικής ανάλυσης του χώρου έχει δημιουργήσει πλέον το «αναγκαίο» αναγνωστικό κοινό που μπορεί να υποστηρίξει την κυκλοφορία βιβλίων όπως αυτό των Πετράκου – Ψυχάρη για την Περιφερειακή Ανάπτυξη στην Ελλάδα από τις εκδόσεις Κριτική. Το βιβλίο έχει γραφτεί, όπως αναφέρεται στην εισαγωγή του, κατ' αρχήν για προπτυχιακούς φοιτητές, αλλά και για ερευνητές και μεταπτυχιακούς φοιτητές. Θα πρόσθετα εδώ ότι μια από τις επιτυχίες του βιβλίου είναι ότι καταφέρνει να απευθύνεται και σε ένα ευρύτερο κοινό, που δεν διαθέτει ειδικές γνώσεις στον συγκεκριμένο τομέα / επιστήμη, πράγμα που δεν είναι πολύ συνηθισμένο για επιστημονικό βιβλίο και μάλιστα στην Ελλάδα.

Ήδη από τον τίτλο του βιβλίου είναι φανερό ότι πρόκειται για ένα εγχειρίδιο με κύρια αναφορά σε εμπειρική έρευνα. Αυτό το διαφοροποιεί από άλλα βιβλία π.χ. του βιβλίου του McCann (Αστική και Περιφερειακή Οικονομική, 2002, εκδόσεις Κριτική), που δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στην θεωρία. Όπως γράφουν οι Πετράκος – Ψυχάρης το βιβλίο «αποτελεί μια σύνθεση η οποία περιλαμβάνει τόσο στοιχεία θεωρητικών συζητήσεων και προβληματισμών, όσο και στοιχεία εμπειρικής τεκμηρίωσης» (σελίδα 14). Έτσι το κύριο βάρος του βιβλίου έχει δοθεί στην εμπειρική ανάλυση των θεματικών των σχετικών κεφαλαίων, με βάση την σημαντική ερευνητική δραστηριότητα των συγγραφέων.

Το βιβλίο αποτελείται από 14 κεφάλαια. Στο τέλος κάθε κεφαλαίου υπάρχει η σχετική βιβλιογραφία. Γενικά τα κεφάλαια παρουσιάζουν σχετική αυτονομία. Έτσι ο ενδιαφερόμενος

αναγνώστης μπορεί να προσεγγίσει κάποια θέματα χωρίς να είναι αναγκαίο να διαβάσει ολόκληρο το βιβλίο (και αυτό αναφέρεται ως πλεονέκτημα). Από την άλλη μεριά θα μπορούσε κάποιος να υποστηρίξει ότι η αυτονομία αυτή υπάρχει, τουλάχιστον σε κάποιο βαθμό, σε βάρος της συνεκτικότητας των κεφαλαίων.

Είναι ενδιαφέρουσα η επιλογή των συγκεκριμένων θεματικών που περιέχονται ανά κεφάλαιο. Τα τέσσερα πρώτα κεφάλαια παρουσιάζουν την θεωρητική και εμπειρική έρευνα σε σχέση με τις περιφερειακές ανισότητες. Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζεται μια σύντομη επισκόπηση των βασικών θεωριών για την ύπαρξη των περιφερειακών ανισοτήτων. Το δεύτερο κεφάλαιο είναι υπό μία έννοια το κεντρικό σημείο ολόκληρου του βιβλίου μια και αποτελείται από 86 σελίδες (σε ένα βιβλίο 14 κεφαλαίων και 480 σελίδων). Σ' αυτό γίνεται η συζήτηση για τις περιφερειακές ανισότητες στην Ελλάδα με την παράθεση μιας σειράς δεικτών και επιχειρημάτων. Κάποιες, αποσπασματικές εξαιτίας του «περιορισμένου χώρου» μιας βιβλιοκριτικής, παρατηρήσεις θα ξεκινούσαν από το τεχνικά και φαινομενικά επουσιώδες σημείο της ποιότητας των ελληνικών στατιστικών στοιχείων και συγκεκριμένα στατιστικών δεδομένων για το περιφερειακό ΑΕΠ. Παρότι πιστεύω ότι οι ποσοτικές προσεγγίσεις που χρησιμοποιεί η οικονομική επιστήμη αποτελούν ένα από τα βασικότερα, αν όχι το βασικό εργαλείο, για την ανάλυση και κατανόηση των ανισοτήτων στον χώρο, νομίζω ότι σε μεγάλο βαθμό τα στατιστικά στοιχεία για το περιφερειακό ΑΕΠ, όπως επίσης και για το ΑΕΠ σε επίπεδο χώρας, είναι σε μεγάλο βαθμό «τεχνητά» (συζήτηση που ξεφεύγει από τον χώρο μιας βιβλιοκριτικής). Επίσης, πέρα από όλα τα γνωστά προβλήματα του ΑΕΠ (το κεφάλαιο αυτό αναλύει κάποια απ' αυτά διεξοδικά, π.χ. βλέπε την συζήτηση στις σελίδες 38-41) δεν υπάρχει καμία βεβαιότητα ότι το πολύ μεγάλο «μέγεθος» της παραοικονομίας, ως ποσοστό του ΑΕΠ, σε εθνικό επίπεδο «κατανέμεται ίσα» σε περιφερειακό επίπεδο. Έτσι η μεταφορά από τους συγγραφείς του βιβλίου, αλλά και από μια σειρά άλλων ερευνητών οι προσπάθειες των

οποίων αναφέρονται στο κεφάλαιο αυτό, της συζήτησης για την σύγκριση των περιφερειών στο ελληνικό πλαίσιο φοβάμαι ότι είναι καταδικασμένη από την αρχή.

Τα επόμενα δύο κεφάλαια μεταφέρουν την συζήτηση για τις περιφερειακές ανισότητες στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης των 15 κρατών μελών και των νέων χωρών μελών της Ένωσης αντίστοιχα. Προσωπική προτίμηση θα ήταν το τμήμα του κεφαλαίου (3.2.1) το οποίο παρουσιάζει την σύγκριση των χωρικών ανισοτήτων μεταξύ Ευρωπαϊκής Ένωσης και ΗΠΑ να ήταν σημαντικά μεγαλύτερο (από κάτι λιγότερο από δύο σελίδες), μια και η παρουσίαση είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα. Σε κάθε περίπτωση και μόνο το γεγονός ότι υπάρχει πλέον η συζήτηση αυτή σε ένα ελληνικό εγχειρίδιο είναι σημαντικό. Μια επίσης τεχνική λεπτομέρεια είναι ότι στο κεφάλαιο αυτό, όπως και στο προηγούμενο και το επόμενο, οι συγγραφείς χρησιμοποιούν όπου είναι αναγκαίο τον σταθμισμένο και όχι τον απλό συντελεστή διακύμανσης όπως πρέπει για συγκρίσεις περιφερειών μεταξύ διαφορετικών χωρών, πράγμα που δυστυχώς δεν είναι αυτονόητο για όλες τις σχετικές μελέτες άλλων ερευνητών.

Τα σχετικά σύντομα κεφάλαια 5 έως και 8 θέτουν τα κύρια επιχειρήματα για την άσκηση περιφερειακής πολιτικής, τους στόχους που έχει αυτή η περιφερειακή πολιτική, το πλαίσιο και τα μέσα άσκησης περιφερειακής πολιτικής. Κατά την άποψη μου η συζήτηση που γίνεται για τους περιφερειακούς πολλαπλασιαστές που γίνεται στο κεφάλαιο 8 θα έπρεπε να είναι εκτενέστερη, όπως για παράδειγμα γίνεται στο βιβλίο των Armstrong Taylor (Regional Economics and Policy, 2000, 3rd edition, Blackwell), ειδικά από την στιγμή που οι συγγραφείς του βιβλίου έχουν συγκεκριμένη ερευνητική δραστηριότητα στο θέμα αυτό.

Τα επόμενα τέσσερα κεφάλαια θα μπορούσαν να αποτελέσουν και την βάση ενός αυτόνομου βιβλίου για την προβληματική

σχέση του ελληνικού κράτους και της περιφερειακής ανάπτυξης στην χώρα. Ήδη από το ένατο κεφάλαιο μπαίνει τα θέματα καθορισμού των περιφερειών και της τοπικής αυτοδιοίκησης. Το δέκατο κεφάλαιο ασχολείται με την περιφερειακή κατανομή των δημοσίων επενδύσεων και το ενδέκατο κεφάλαιο με ένα από τα κυριότερα «εργαλεία» περιφερειακής ανάπτυξης στην χώρα, τις *πολιτικές επένδυτικών κινήτρων*. *Παρενθετικά να σημειωθεί ότι και μόνο από μια απλή ανάγνωση του κεφαλαίου αυτού γίνεται εμφανής ο προσανατολισμός της περιφερειακής πολιτικής κυρίως προς την ελληνική (και προβληματική) βιομηχανία – βιοτεχνία. Το δωδέκατο κεφάλαιο αναλύει, ίσως σε μεγαλύτερο βαθμό από όσο θα έπρεπε στο συγκεκριμένο βιβλίο, το κρίσιμο θέμα της χρηματοδότησης της τοπικής αυτοδιοίκησης και της φορολογικής αποκέντρωσης.*

Τα δύο τελευταία κεφάλαια που παρουσιάζουν την περιφερειακή πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τα Κοινοτικά πλαίσια στήριξης στην Ελλάδα αντίστοιχα. Νομίζω ότι και τα δύο αυτά κεφάλαια είναι ιδιαίτερα ισορροπημένα και δίνουν εκτός από μία γρήγορη αλλά επαρκή πληροφόρηση για τις θεματικές τους και κάποιες κριτικές παρατηρήσεις για το νέο διαμορφούμενο πλαίσιο της ευρωπαϊκής περιφερειακής πολιτικής.

Όπως αναφέρεται παραπάνω κάθε κεφάλαιο παρουσιάζει στο τέλος την σχετική βιβλιογραφία, η οποία πρέπει να σημειωθεί ότι περιλαμβάνει και μεγάλο αριθμό εμπειρικών μελετών. Κατά την άποψη μου, και παρότι μπορεί κάποιος επιφυλάξεις για κάποιες από τις βιβλιογραφικές αναφορές σε κάποια επιμέρους σημεία, η παρουσίαση αυτή της ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας και της εμπειρικής έρευνας (είτε στα ελληνικά, είτε σε άλλες, κυρίως στα αγγλικά, γλώσσες) αποτελεί ένα από τα ισχυρότερα σημεία του βιβλίου αυτού. Ο αναγνώστης διαβάζοντας το σχετικό κεφάλαιο να αποκτήσει τις βασικές γνώσεις στο συγκεκριμένο ζήτημα και χρησιμοποιώντας τις βιβλιογραφικές αναφορές να εμβαθύνει στον βαθμό που θέλει. Το κρίσιμο ερώτημα στο σημείο αυτό, ερώτημα που δυστυχώς μπαίνει για τα περισσότερα βιβλία

σε μία μικρή αγορά όπως είναι η ελληνική, είναι το αν θα υπάρξουν επόμενες εκδόσεις του βιβλίου, έτσι ώστε και οι αναγνώστες μετά από μερικά χρόνια να έχουν πρόσβαση σε νέες θεωρητικές εξελίξεις και εμπειρικές μελέτες σχετικά με την περιφερειακή ανάπτυξη στην Ελλάδα και ιδιαίτερα με τις εξελίξεις της περιφερειακής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Η έκδοση είναι προσεγμένη, τα (πολλά) διαγράμματα και χάρτες ευανάγνωστοι, αλλά νομίζω ότι λείπει, όπως στα περισσότερα ελληνικά βιβλία (*έλλειψη που έχω τονίσει και σε άλλες βιβλιοκριτικές*) το ευρετήριο όρων, το οποίο διευκολύνει τον αναγνώστη και θεωρείται εκ των ων ουκ άνευ τουλάχιστον στα αγγλόφωνα επιστημονικά βιβλία. Παρότι δεν σχετίζεται με το επιστημονικό μέρος του βιβλίου δεν μπορεί κάποιος να μην σημειώσει και το καλαίσθητο εξώφυλλο βασισμένο σε (λεπτομέρεια) πίνακα του Γιάννη Ψυχοπαίδη.